

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav české literatury a literární vědy

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Žaneta Procházková

HŘBITOV JAKO LITERÁRNÍ PROSTOR
V ČESKÉ EPICE 19. STOLETÍ

*(The Graveyard as a Literary Place
in the 19th Century Czech Fiction)*

Vedoucí práce: PhDr. Václav Vaněk, CSc.
Oponent práce: PhDr. Věra Menclová, CSc.

Praha 2007

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

V Praze dne

Žaneta Procházková

Věnováno
Michalu Eichlerovi

OBSAH

Úvod	1
I. Cesta	
1. Prostor křesťanského zásvětí	3
2. Koncepce hřbitova: hřbitov-zahrada/pole a hrob-lůno	5
2.1 Hřbitov-zahrada a hřbitov-pole	5
2.2 Hrob-lůno	7
3. Sekularizace společnosti	7
4. Smrt v literatuře	11
5. Způsob smrti	14
5.1 Dobrá smrt	14
5.2 Náhlá nebo násilná smrt	15
5.3 Sebevražda	16
6. Oklamání smrti	19
6.1 Věštění konce	20
6.2 Živá voda	21
6.3 Nesmrtelnost	21
II. Brána	
1. Umírající	24
2. Mezi smrtí a pohřbem	26
3. Pohřeb	27
4. Pověry spjaté s mrtvými	33
5. Návštěva hrobu a Dušičky	34
6. Koncepce hřbitova: hrob-příbytek a hrob-lože	38
6.1 Hrob-příbytek	38
6.2 Hrob-lože	39
7. Mrtví se vracejí	40
7.1 Duchové	41
7.2 Převtělování	43
7.3 Oživlí mrtví	45

III. Hřbitov	
1. Koncepce hřbitova: hřbitov-labyrint	47
2. Výskyt hřbitova v literatuře	48
3. Popis hřbitova	50
3.1 Celkový popis a atmosféra	50
3.2 Náhrobek	52
3.3 Márnice	54
3.4 Rozházené kosti	54
4. Podoby hřbitovů v literatuře	55
4.1 Hromadný hrob	56
4.2 Pohřeb mimo hřbitov	56
4.3 Hrob milenců	58
4.4 Hrob rodičů	59
5. Bytosti spjaté se hřbitovem	60
5.1 Smrtka	60
5.2 Hrobník	62
6. Koncepce hřbitova: hřbitov-bytost	64
Závěr	65
Bibliografie	66
Obrazová příloha	72

ÚVOD

Již okamžikem narození jsme předurčeni hrobu. Člověk je od nepaměti konfrontován s vědomím vlastního konce, a povaha smrti proto vždy patřila k nejstarším otázkám filozofie a náboženství. Smrt člověka zároveň děsila i fascinovala, vzdoroval jí nebo se jí trpně odevzdával, vytěsňoval ji ze svého myšlení i jejím prostřednictvím nazíral celý svůj život. Neexistuje snad civilizace, která by smrti nevěnovala větší či menší pozornost a kde by se smrt nestala rituálem. Smrt totiž provokuje, protože mrtvý sice „odchází“ (duše), ale přitom tu zároveň „zůstává“ (tělo), toto zůstávající však nepřetrvává ve stejné podobě, ale postupuje řadou proměn (rozklad), a zpřítomňuje tak nepřítomnost zemřelého (Macho, s. 75n.).

Společenství mrtvých má ve většině kultur vyhrazeno zvláštní, oddělené místo. Vnímání tohoto prostoru je nerozlučně spjato s vnímáním smrti. Nelze pochopit jedno bez druhého. Stejně jako myšlení o smrti prodělalo během staletí řadu proměn, vyvíjel se i pohled na hřbitov.

Má práce je zaměřena na fenomén smrti a prostor hřbitova v české epice 19. století, kterým se dosud – pokud je mi známo – nikdo soustavně nevěnoval. Přitom právě 19. století je v tomto směru velice zajímavé. Literatura 19. století je však pojem dosti široký, pro svou práci jsem musela nutně volit. Rozhodla jsem se vycházet především z tzv. „klasiků“, jako byli např. K. J. Erben, K. H. Mácha, B. Němcová, J. Neruda, K. Světlá, V. Hálek, J. Arbes, A. Jirásek, K. V. Rais, J. Holeček, S. Čech, a okrajově z některých dalších autorů. Jako „19. století“ chápu období od 70. let 18. století do nástupu Moderny v 90. letech 19. století.

Vycházím zejména z tzv. „poetiky prostoru“, která vznikla v rámci tematologie a kterou u nás rozpracovala především D. Hodrová. Zabývám se literární strukturou, kterou nelze jednoduše vztáhnout k přirozenému prostoru (Hodrová, 1997, s. 14), přitom se však nelze nezmínit ani o dobovém pojetí hřbitova reálného, na jehož pozadí byl hřbitov literární vnímán a interpretován.

Svou práci jsem rozdělila do tří částí. V první části nazvané Cesta se podíváme na názory člověka 19. století na smrt a na jejich literární ztvárnění. Projdeme se prostorem křesťanského zásvěetí, s nímž úzce souvisí koncepce hřbitova jako zahrady nebo pole a hrobu jako lůna. Vysvětlím opozici dobré a násilné smrti, protože mohla mít vliv na posmrtný úděl duše. Opominout nelze ani lidské snahy smrt překonat či oklamat.

Druhá část se jmenuje Brána. Zabývá se přechodem a průnikem mezi světem živých a mrtvých. Patří sem kapitoly věnované umírajícímu, dále připravám zesnulého na cestu a pověřám spjatým s mrtvými. K průniku přitom dochází jak ze strany živých (pohřeb, návštěva hrobu), tak mrtvých (duchové, oživé mrtvoly, převtělování). S návštěvou hrobu pak souvisí koncepce hrobu jako příbytku a lože.

Konečně třetí část, Hřbitov, si klade za cíl ukázat výskyt hřbitova v literatuře a jeho funkce, způsoby jeho popisu, podoby zvláštních hrobů (hromadný hrob, hrob milenců, hrob rodičů, pohřeb mimo hřbitov) a bytosti s prostorem hřbitova spjaté (smrtka, hrobník). Přitom vymezím další koncepce hřbitova: hřbitov-labyrint a hřbitov-bytost.

*Lidský život je pomíjející
jako stín letícího ptáka.*
TALMUD

I. CESTA

Život bývá označován jako cesta. Na jejím počátku je narození. Smrt pak lze chápat dvěma způsoby: buď jako konečnou stanici, nebo jako okamžik transformace a začátek nové cesty. Tato nová cesta se však již netýká těla (to je přesunuto na hřbitov), ale pouze duše, jež se přemístí z „tohoto“ světa do světa „onoho“.

1. PROSTOR KŘESŤANSKÉHO ZÁSVĚTÍ

Během této cesty ji podle křesťanské tradice čeká jedna důležitá zastávka. Tou je poslední soud, na který lze pohlížet i jako na místo setkání s vlastním já a svými skutky, neboť při procesu, jemuž předsedá Kristus, budou žalovat personifikované hříchy, lidské svědomí, andělé, svatí a patriarchové, ďáblové i Kristovy rány, nic nebude moci být skryto (Sládek, s. 19), proto „*co si zde udělali, ať to tam zodpovídají.*“ (Hálek, Muzikantská Liduška, s. 3). Při soudu se rozhodne o dalším osudu duše, o tom, do kterého ze tří prostorů křesťanského zázsvětí se dostane: do nebe, pekla či očistce.

Proti sobě tu stojí dva světy a dva principy – nebe a peklo, dobří andělé a zlí duchové, vyvolení a zatracení. Někde mezi tím se nalézá očistec,¹ kam jsou uvrženy duše, které spáchaly jen malé hříchy nebo se dostatečně nekály za své skutky, a musí být proto „očistěny“, aby mohly vstoupit do nebe. Na rozdíl od ráje a pekla je očistec místem, kde se dá aktivně zasahovat do údělu duší.² Pozůstalí mohou modlitbou, bohoslužbami, almužnami a

¹ Víra v očistec se objevila poměrně pozdě (asi 1150 až 1250), i když představy o očistci nalezneme už u sv. Pavla a sv. Augustina (Sládek, s. 21). Tomáš Akvinský později kanonizoval představu očistce jako předsálí pekla (Ohler, s. 203).

² Přitom orodování živých za mrtvé nemá žádnou oporu ve Starém ani Novém zákoně (kromě sporné pasáže z Druhé knihy Makabejských) (Ariès, I., s. 188). Zajímavé je, že přímluvné modlitby za zesnulé se objevily ve stejné době jako penitenciály (návodů pro zpovědníky), v nichž byl každý hřích ohodnocen a v závislosti na tomto hodnocení mu bylo přiřazeno

dalšími zbožnými skutky zmírňovat utrpení duší v očistci nebo je dokonce ukončit. Pomáhat mohou i světci nebo „andělé strážní“, kteří byli průvodci člověka za života i po smrti. Podle lidových představ si duše některých provinilců odpykávají očistec na zemi (např. pod kameny, v rostlinách i zvířatech) a je možné je vysvobodit různými způsoby (např. shodným vyřknutím slova, zabitím zvířete³ apod.) (Navrátilová, s. 157), proto babička varuje: „*Po drobečkách se šlapat nesmí, to prý duše v očistci pláčou.*“ (Němcová, Babička, s. 16)

Hans Memling: Gdaňský triptych, 1466 – 1473

Peklo bývalo s oblibou popisováno do nejmenších detailů (na rozdíl od nebe) kvůli zastrašení hříšníků. Lidé si jej představovali jako podzemní roklinu nebo jeskyni plnou ohně, síry, tmy a zápachu, kde žijí ďáblové,⁴ draci a duše zatracenců, které jsou

mučeny ohněm a mrazem (Sládek, s. 20). Všechny tyto typické atributy pekla můžeme nalézt např. v popisu poutníka v Záhořově loži (Erben, s. 75), na závěr straší poutník zločince mučením na tzv. „Záhořově loži“, a tím jej přiměje k tomu, aby se kál. Hříšník je často v pekle trestán tím, čím hřešil, např. do lakomce se lije vřící zlato, požívačný člověk musí pojídat odporná zvířata apod. (Ohler, s. 210). Zrcadlové tresty znala již bible a středověké právo. S tímto „oko za oko, zub za zub“ se můžeme setkat např. i ve Zlatém kolovratu – matka s dcerou zabily Dorničku, usekaly jí ruce a nohy a

pokání (posty, almužny apod.), odpustky a přimluvné modlitby se tak staly pro mrtvé tím, čím byl pro živé „trestní sazebník“ (Ariès, I., s. 195).

³ Tuto představu lze nalézt také v chasidském pojetí judaismu (literárně zpracováno např. v Goletu v údolí od Ivana Olbrachta nebo v Devíti branách od Jiřího M. Langeru).

⁴ Pro velké hříšníky si mohou čerti přijít rovnou na zem a odnést je do pekla: „*Kdokoli jej na cestě potkal, kdokoli jej spatřil, s hrůzou se mu vyhnul a s poděšením před ním utíkal, jsa toho mínění, že to nějaká pekelná příšera, odvláčeající umrlého.*“ (Kolár, Pekla zplozenci, s. 148) Tohoto strachu využívá v jiném Kolárově díle Vilém a kat Mydlář – převléknou se za ďábly a vysvobodí „čarodějnicí“ Verenu a žida Eliaba (Pražský žid).

vydloubaly oči, ale nakonec „*co prve panně udělaly, / toho teď na se dočekaly / v lese hlubokém*“ (Erben, s. 55).

Naproti tomu u ráje bývala líčena jen atmosféra a abstraktní představy naprosté radosti, lásky a dokonalosti. Nový zákon zdůrazňuje, že v nebi nebude nedostatek, bída, ani zlo: v nebi už nebude nikdo hladovět, ani žíznit, ani žár tam nikomu neublíží, nebude tam ani slz, ani žalu, ani nářku, ani bolesti už nebude, naopak radost a jásot (Zj 7,16; 21,4; 19,7). Dante líčil ráj jako místo světla a lásky, radosti a tepla, souladu a krásy (Ohler, s. 219 až 220). Někdy bývaly zmiňovány perlové brány, město ze zlata, diamantů a drahých kamenů, ale charakteristiky často končily rezignovaným přiznáním, že ráj nelze vylíčit (Sládek, s. 21). Ráj býval zobrazován i jako rozkvetlá zahrada (Ariès, I., s. 41). Toto ideální místo (*locus amoenus*), krajina-zahrada „se stala básnickou rekvizitou středověké literatury, odkud pak přešla i do literatury novodobé (její rysy můžeme shledat třeba i v Máchově krajině z počátku Máje a dokonce i v české hymně)“. (Hodrová, 1997, s. 8; podtrhla Ž. P.)

2. KONCEPCE HŘBITOVA: HŘBITOV-ZAHRADA/POLE A HROB-LŮNO

Ráj býval přirovnáván k zahradě. V epice 19. století se objevují též popisy hřbitova jako rozkvetlé zahrady. Prostor vyčleněný mrtvému tělu tak kopíruje místo, v němž se podle křesťanských představ nachází duše.

Naproti tomu se setkáváme i s koncepcí hrobu jako podzemního místa. Tento uzavřený prostor je přirovnatelný svým charakterem nejspíše k tzv. Abrahamovu lůnu, což není peklo ani ráj, je to přechodné místo, kde duše spravedlivých čekají na vzkříšení na konci věků (Ariès, I., s. 189).

2.1 HŘBITOV-ZAHRADA A HŘBITOV-POLE

Pojetí hřbitova jako zahrady nebo pole patrně souvisí s chápáním Boha (či přírody) jako hospodáře a s vnímáním času jako přírodního cyklu s jeho obdobím růstu a zrání („*Stařec mnoho pamatuje, / mnohoť i dozrálo hrobu.*“ Erben, Poklad, s. 10). Mrtví jsou přirovnáváni k „*drahým semenům*“

(Holeček, Naši,⁵ s. 141), z nichž opět vzklíčí nový život. Příroda (stále častěji ztotožňovaná s Bohem) ničí, aby mohla znovu tvořit: „*Krásné zrno vložil jsi do země jako do hrobu; ono v ní na pohled zkázu bere, ale již zároveň z ní klíčí a vzrůstá, aby dalo stéblo a klas a v klase mnoho zrn nových, zhynulému jako vejce vejci podobných. Jakž může sedlák, pamětlivý, že i Kristus rád obíral si zrno a obilí k podobnostvím, zůstatí bez pomyšlení a pocitu, že proměna zrna od zasetí až do klasu jest analogická s osudem člověka na zemi a po smrti? Může-liž jemu nebýti, že tajemství života a smrti se před ním odhaluje? Života a smrti? Ne, nýbrž smrti a života! Hle, jak těsně, jak nerozlučně příroda souvisí s věrou, jak mezi nimi není odporu!*“ (Holeček, Naši, s. 115 – 116)

Pojetí hřbitova jako zahrady může být dáno i jeho parkovou úpravou. Budování nových hřbitovů v 19. století (např. Olšan) s sebou totiž přineslo i novou koncepci místa – hřbitov se začal podobat velkému parku (hrob v srdci přírody odpovídal evropské filozofii 18. století). Každý si mohl zakoupit místo na hřbitově a upravit si jej podle svých představ. Právě tehdy se patrně zrodila i myšlenka navštěvování hrobů.

V literárních popisech nacházíme stále se opakující motivy stromů, květin a trávy: „*Kolem nízkých zdí kvetly plané růže a na rovech, trávničkem porostlých, se vysoko vypínala léčivá divizna se svým žlutým květem a tu i tam hojně vyrůstal pelyněk se stříbrošedými kadeřemi. U konce hřbitova stála skrovná chýše o jediné světničce, zastíněná rozkvetlým bezem, vypínajícím se vysoko nad jedné nízké okénko.*“ (Jan z Hvězdy, Mastičkář,⁶ s. 112 – 113) Zahrada je místo důvěrně známé, evokuje příjemné pocity, neděsí: „*Hřbitůvek – malý, neúhledný, ale přece vlídný, přívětivý jako zahrádenka...*“ (Arbes, Po pohřbu, s. 169)

O květinách, které vykvetly na hrobech a do kterých se „vtělily“ duše mrtvých, si ještě povíme. Spojení hrobu a rostlin je tak silné, že jej

⁵ Těž Sládek in Selské písně nebo Hálek in V přírodě, u nějž bychom našli zajímavé ukázky, např. obraz sejiho sedláka a ztotožnění zasívaných semen s mrtvými za zdí hřbitova vedle jeho pole apod.

⁶ Obdobně např. Sabina: „*Naproti klášteru stála chýše hrobníková mezi nově vysázenými ovocnými stromky; kolem ní rozkvétala malá zahrádka. U vchodu se klenulo loubí z akácií, takže ratolesti po zdi se proudily a úponky až do úzkých oken zasahovaly, z nichž jedno ke hřbitovu, druhé v šírou krajinu hledělo.*“ (Hrobník, s. 29)

nalezneme např. i v eufemistickém označení smrti: „*Žel bohu, kde můj tatíček? / Již roste na něm trávníček!*“ (Erben, Svatební košile, s. 29)

2.2 HROB-LŮNO

V 18. století se objevuje obraz smrti jako podzemního hrobu,⁷ jehož uzavřený prostor už není peklo ani onen svět, je to prostor pozemský. Duše nestoupá k nebesům, ale sestupuje nebo je spouštěna do lůna země (Ariès, II., s. 68). Toto „lůno“ některým autorům evokuje mateřský klín, který je místem bezpečí, místem, z něž jsme kdysi všichni přišli na svět, abychom se do lůna matky země po smrti opět navrátili: „*smrt byla u ní nejsladším spánkem v klíně mateřském, nevědomí tak blažené a utěšené jako předtím vědomí.*“ (Světlá, Frantina,⁸ s. 45)

U jiných je však vidina lůna země spjata s negativními pocity chladu a zmaru: „*Padej, padej, nešťastná mrtvolo, zapadniž v chladné lůno podzemního života a umrlčím prostěradlem obvaž sobě všechny krvácející rány!*“ (Kolár, Pekla zplozenci, s. 142), „*Je již jáma zarovnána a smutný pohled do lůna země zakryt.*“ (z Hvězdy, Mastičkář, s. 117) Jako hrob-lůno přitom může být chápán jakýkoli podzemní prostor, např. jeskyně v Erbenově baladě Poklad, jezero v Erbenově Vodníkovi, sklepení v Arbesově Ukřižované apod.

3. SEKULARIZACE SPOLEČNOSTI

Doba a žánr spoluurčují a předurčují podobu literárního prostoru (lze mluvit o paměti žánru), vedle toho pak působí i „paměť lidského rodu, v níž figurují určitá archetypální místa, se kterými jsou spojeny jisté nadindividuální a zároveň mimoliterární zkušenosti – zkušenosti lidského rodu“ (Hodrová, 1997, s. 15). Podívejme se proto nyní ve zkratce na onu mimoliterární zkušenost, na kulturní a sociální prostředí, z něž pojetí hřbitova v 19. století vychází a na jehož pozadí je třeba jej interpretovat.

⁷ Podle Hodrové má sestup do hrobky iniciační rysy, jak to můžeme vidět u Máchy (Hodrová, 1994, s. 52) nebo u Arbesa (Ukřižovaná).

⁸ Frantina nakonec zemře v jeskyni, tedy doslova v lůně země.

Sledovat fenomén smrti v 19. století je velice zajímavé. Abychom jej pochopili, měli bychom mít na paměti, že dříve lidé věnovali otázkám smrti mnohem větší pozornost než my dnes. Není ani divu. Smrt byla připomínána všude – při mších, na obrazech ukřižovaného Krista a ostatních umučených světců v kostelech, na hřbitovech nebo rozcestích. Lidé se setkávali mnohem častěji se smrtí tváří v tvář – průměrná délka života byla okolo čtyřiceti let, nebylo výjimkou, když se ze dvanácti dětí pouze dvě dožily dospělosti, Evropa byla sužována řadou válek a přírodních katastrof, nedostatečná hygiena a výživa měly za následek vlny epidemií (především cholery⁹ a neštovic¹⁰) a hladomorů (1847).¹¹

Představy lidí 19. století o smrti byly ovlivněny zvyky ještě z předkřesťanských dob (stráž u mrtvého, pohřební hostina), dále křesťanstvím středověkým (idea „dobré smrti“), barokem (castra doloris, pohřební průvody), ale i myšlenkami osvícenskými (kremace). Během sta let pak můžeme sledovat postupné zanikání prastarých pohřebních rituálů nebo vyprazdňování jejich obsahů i výraznou sekularizaci pohřbu, který přestává být magicko-náboženským obřadem, ale stává se spíše společenskou událostí. Popsat tento vývoj je velice složité, protože se jedná o celý komplex představ – některé přetrvávají kontinuálně, jiné se vracejí ve vlnách, další se časem transformují a mění spolu s přetvářející se společností a jiné po čase zanikají. Není výjimkou, že vedle sebe existují názory, které si na první pohled navzájem odporují.

Napoleonské války a vlna epidemií, která je provázela, vyvolaly vlnu vznícené religiozity, projevující se navenek formami dosud výrazně barokními. Vedle obnovených poutí jsme svědky i oživení ideálu „dobré smrti“ (Vlnas, in Fenomén smrti..., s. 15). Pak se však umírání nezadržitelně sekularizuje. Na začátku 19. století se začíná šířit názor, že se smrti bojíme jen ze zvyku, v důsledku výchovy a předsudků, že strach z ní nám byl vsugerován církví, ale ve skutečnosti je smrt krásná. Nebe se mění v místo setkání s blízkými a pokračování společného pozemského života, peklo je

⁹ V letech 1832, 1836 – 7 a znovu roku 1866.

¹⁰ V letech 1873 a 1878.

¹¹ Tento hladomor údajně zradikalizoval obyvatelstvo, a tak přispěl k revolučním událostem roku 1848.

vyhrazeno jen největším zločincům a nikdo si v něm již nedokáže představit sebe nebo své blízké. Smrt přestává být hroživou, stává se dojemnou, litujeme mrtvé, protože se již nemohou radovat s rodinou, obdivovat krásy přírody a pracovat. Smrt je tedy na straně jedné velebená, na straně druhé je z milované bytosti udělána bytost nesmrtelná, protože se s ní nikdy nerozloučíme (Ariès, II., s. 343). Objevuje se nový fenomén – návštěva hrobu a rozmlouvání živých s mrtvými, pozůstali se již nepřicházejí modlit, ale vzpomínat na nebožtíka,¹² rekapitulovat svůj život nebo sem zajdou jen tak na procházku, např. Lenka „*v neděli ráno chodívala do zámecké kaple, odpoledne někdy do parku, někdy na hřbitov navštívit hroby svých rodičů*“ (Jirásek, Filozofská historie, s. 296). V Arbesově Etiopské lilii si dokonce dávají na hřbitově schůzku milenci.

Kult mrtvých světců je v národním obrození částečně nahrazen kultem mrtvých českých hrdinů nebo významných osobností národního života, jejichž pohřby se stávají demonstracemi¹³ rostoucího počtu vlastenců. Odtud pak pocházejí alegorické obrazy mrtvého hrdiny (Národ) a truchlící ženy (Vlast) (Sadílková, in Fenomén smrti..., s. 129). Rodí se též myšlenka založení zvláštního místa pro pohřbívání slavných a vybudování důstojného pomníku, který by vzdával hold „velkým mrtvým“. Charismatická energie velkých zesnulých se tu násobí, jako se v očích katolíků sčítá účinnost ostatků shromážděných v jedné bazilice (Vlnas, in Fenomén smrti..., s. 20). Čechy zažily mnoho slavných pohřbů (např. J. Jungmann, J. J. Kalina, J. E. Purkyně, K. Havlíček Borovský) i slavnostních přenášení „ostatků“ národních „světců“ a jejich pietní uložení do nových „oltářů“ (např. P. J. Šafařík, J. Kollár, v květnu 1939 K. H. Mácha).

Výrazem zesvětštění pohřbívání je i znovuoživení myšlenky spalování zemřelých v 18. a zejména 19. století, které souviselo s návratem

¹² „Když muziky dohrály, otec zvolal: »Tak s Pánem bohem, lidičky, a až přijdete na vodňanský hřbitov, navštívte mě!« (Holeček, Naši, s. 185)

¹³ Pohřeb jako manifestace se objevuje v Arbesově historické povídce Z doby náboženské nesnášenlivosti. Protestanti zmasakrovaní zfanatizovanými katolíky byli oslavováni jako mučedníci: „*Odpočtejte zde, vy milí bratři a sestry, jako svědkové na věčnou památku našeho zde potýkání! Větrové, vějte tiše na toto krví zbrocené místo, neb zde odpočívají v pokoji pro Krista a jeho sv. Evangelium udatní rytíři, kteří vystáli bolestné potýkání s ukrutnou smrtí a za to, že boj dobrý a víru zachovali, obdařeni jsou věncem slávy věčné.*“ (s. 324)

k antickým¹⁴ tradicím ve vrstvách aristokracie a inteligence, s rozvojem ateistického a volnomyšlenkářského hnutí. Šíření této myšlenky napomohla francouzská revoluce, výrazně ji začali propagovat němečtí materialističtí přírodovědci (K. Vogt, J. Molleschott); v roce 1869 prosazoval pohřeb žehem kongres italských zednářů; v Německu vznikaly spolky přátel žehu; k myšlence se klonily i lékařské kongresy. K propagaci kremace přispěly též pohřby některých významných osobností politického a kulturního života, např. J. Holečka, K. V. Raise, A. Mrštíka aj. (Lenderová, in Fenomén smrti..., s. 238n.). Kremace představovala revoluci v myšlení o smrti – vždyť spalování bylo po celý středověk chápáno jako trest pro odpadlíky, sektáře a čaroděje a bylo navíc považováno za pohanský zvyk.¹⁵

V polovině 19. století dochází ke změně ve vztazích mezi umírajícím a okolím. Smrt se dostává pod lékařský dohled. Příbuzní se ve snaze neublížit snaží umírajícímu zatajit, že umírá; umírající, který tuší, že smrt je blízko, zase předstírá, že o ničem neví, aby nelekal rodinu.¹⁶ Stále více se otáli s povoláním kněze, protože jeho příchod by byl jistým signálem blížící se smrti (což v důsledku může způsobit i to, že umírající odejde, aniž by byl církevně zaopatřen a aniž by urovnal své světské záležitosti). Umírání přestává být veřejné, intimizuje se a omezuje se pouze na rodinu; od lože umírajícího jsou poprvé odvedeny děti. Smrt začíná být pojímána jako něco špinavého, co by mělo zůstat skryto (Ariès, II.). Mění se i místo smrti – na konci 19. století už stále více lidí umírá mimo svou domácnost a smrt na nemocničním lůžku přestává být společensky degradující (zpočátku tak podle obecného přesvědčení umírali jen ti, o něž se vlastní rodina nechtěla nebo nemohla postarat) (Vlnas, in Fenomén smrti..., s. 15).

¹⁴ Podle platónských představ mělo spálení těla očištný význam (Petrasová, in Fenomén smrti..., s. 72).

¹⁵ Zákonem byla u nás kremace povolena až v roce 1919, katolická církev ji povolila dokonce až v roce 1962 (Navrátilová, s. 263)!

¹⁶ Typickou ukázkou tohoto přístupu je kratičká Raisova povídka Nebožka Barbora – žena cítí, že se blíží její konec, a pošle proto svého muže pro léčivé brusinky na Bezděz. Když se Matýsek po třech dnech vrátí, najde její postel už prázdnou a sousedi mu na Barčinu prosbu tvrdí, že jen odešla na pouť. Matýsek před sousedy předstírá, že tomu věří, ve skutečnosti je mu však jasné, že zemřela.

4. SMRT V LITERATUŘE

V literatuře nacházíme nejrůznější přístupy autorů ke smrti, odrážejí tak onu mozaikovitost názorů člověka 19. století, navíc se v nich mísí prvky kulturně sociální s prvky předchozí literární tradice, přitom jde, jak si ukážeme, o vlivy pocházející z různých historických období.

Archaickou vrstvu myšlení, pohanský kult předků - pomocníků, kteří bývali pohřbíváni v lesích či na polích, jimž měli zajišťovat ochranu,¹⁷ zaznamenává Holeček; patrné je u něj i silné vědomí kontinuity bytí rodu: „...pochovávali (zdalež nezračí se již v tomto slově právě vylíčený vlídný názor na smrt?) své milé na rozcestí a hroby jejich označovali kříži,¹⁸ aby každý chodec byl upozorněn a pomodlil se za duši nebožtíkovu. Také pochovávali na »klínky« polí, na okraje lesův a do zahrad. Mně otec na naší zahradě často ukazoval místo pod ohromným štěpem červeňákem, kde pochovávali naše otce v dobách, kdy pohřbívání na společných hřbitovech nebylo ještě všeobecně zavedeno. Jaké pocity ve mně to místo vzbuzovalo! Jména otců dávno jsou zapomenuta, doba, kdy žili, splývá v jedno s širou, tajemnou neurčitostí minulosti. Ani rovy jejich označeny nejsou, jen se nese s pokolení k pokolení tradice: zde, uprostřed sadu, pod tou širokánskou korunou červeného štěpu, odpočívají naši otcové, kteří někdy před sta lety tuto půdu vzdělávali, na ní se starali a radovali jako my, na ní se množili a mřeli jako my.“ (Naši, s. 142)

Je také znovu ožíváno středověké pojetí smrti jako kruté a slepé moci, která přepadá lidi bez varování uprostřed jejich zaměstnání nebo zábavy („Jezdce hrůza ve všech kostech mrazí, / jako když, an při víně a zpěvu / obejmá celující děvku, / někdo zezad nůž mu ve hrud' vrazí.“ Nebeský,

¹⁷ Ve starších „pohanských“ způsobech pohřbívání je zjevné mytologické pojetí vztahu k mrtvým jako k blízkým bytostem, které i po smrti setrvávají v kontaktu s živými. Místa určená k jejich pohřbení svědčí o potřebě oddělit od sebe svět zemřelých, ale zároveň s nimi zůstat v blízkém spojení (Navrátilová, s. 266).

¹⁸ Kříž je křesťanský symbol, vidíme tedy prolínání pohanského a křesťanského myšlení. Tato ukázka je zajímavá i tím, že uvádí pohřbívání mrtvých na rozcestích a v lesích jako pozitivní čin (v duchu pohanské tradice ochránců), zatímco v křesťanském světě byli většinou takto pohřbíváni „nečistí“ mrtví, kteří nesměli být pohřbeni na hřbitově ve vysvěcené půdě, a tak byli vyloučeni či potrestáni.

Protichůdci,¹⁹ s. 32). Pojetí, jež v baroku vyvrcholilo v tzv. triumf smrti, v němž již nešlo o osobní střet člověka se smrtí, ale o ilustraci moci, kterou má nad celým lidstvem. Smrt se na nikoho neohlíží, nelze se na ni ani připravit, je nesmyslná a zákeřná, zatímco dříve vyjadřovala nevyhnutelnost a rovnost podmínek při umírání (Ariès, I., s. 151).

*„Vsi a města tiše obcházívá –
stává a svým hrozným šátkem kývá;
kolikráte ona pokyne,
tolik drahých žití zahyne,
tolik domů v rummy smutné padne,
tolik vřelých srdcí v jámy chladné,
kudy kráčí kletba jejich stop –
skryj se, srdce, před hrůzou těch slov,
roste ze země hrob za hrobem.“*

(Nebeský, Protichůdci, s. 25)

Pieter Bruegel: Triumf smrti, okolo 1562 (detail)

Skrze univerzálnost smrti byl v baroku nazírán sám život jako marnost a bezcennost, člověk byl jen dýmem a lidské tělo budoucím pokrmem pro červy (Navrátilová, s. 169), proto *„hříchem by bylo krmiti pochoutkami tu blátivou schránku duše a budoucí pytel červů“* (Čech, Nový epochální výlet..., s. 256). Obdobně na konci 19. století „umělec uváděl neustále smrt do souvislosti s životem, aby tak proměnil časnost ve věčnost a dal smysl lidskému přebývání ve světě; konfrontace se smrtí se stala základním předpokladem pro naplněný život. Jinak si nelze vysvětlit onu adoraci smrti,²⁰ která je tak příznačná např. pro symbolistně dekadentní poezii“. (Med, in Fenomén smrti..., s. 284) Literatura konce 19. století se přitom zaměřovala spíše na agónii umírání než na smrt samu. Velice barvitý popis dlouhotrvajícího umírání nacházíme např. u Holečka: *„Z komory*

¹⁹ Podobně Arbes: *„Nyní po letech, když už jsem byl tak častokrátě svědkem, jak krutě, neúprosně řádívá smrt v řadách žijících, jak náhle a bezohledně zchvacuje ledový její dech mnohdy i bytosti životní silou překypující – nyní bych zajisté i smrt přítelovu snáze pojal po jeho přání a přesvědčení jako vítanou osvoboditelku z útrap a bolesti, jakýmiž byla takzvaná prozřetelnost smrtelníky v tak hojně míře obmyslila.“* (Newtonův mozek, s. 120)

²⁰ Citujme např. Zeyera: *„Mnou se stal modloklaňcem a působením mým zbožňoval nujícími žádostmi červa a modlil se k hrobu plnému červů. Hrob byl mu svatým, tma hrobu byla mu sladka a prácheň jeho svata.“* (Dům U Tonoucí hvězdy, s. 117)

vychází hnusný, nasládlý puch. Na loži polo leží, polo se vznáší stará osoba, scvrklá, bezzubá, košť a kůže, černá jako zem. Do neobyčejné polohy dostali ji tím, že hořejší polovici těla nadezdvihli visutým popruhem. Chumáče speklých vlasů poletovaly jí kolem hlavy, jež nemajíc podpory brzy padala nazad, brzy zase s napětím všech sil se vzchopovala. Ústa její byla plna nářku, plna nejstrašnějšího proklínání boha i lidí, zoufalého i vzteklého, a jen kašel je přerušoval.“ (Naši, s. 160)

Zatímco u některých autorů samozřejmě dále „*duši člověka v starobě osvěžuje a povznáší neurčitá a tím účinnější naděje v posmrtný život*“ (Holeček, Naši, s. 81), stále častěji se objevuje názor, že „*přece není a nemůže být smrt ani odplatou, aniž trestem, nýbrž jest a zůstane navždy prostým ukončením života*“ (Arbes, Etiopská lilie, s. 186). Smrt je definitivním koncem všeho, je zbavena mystických představ, a stejně tak je i hřbitov přirozeným, všedním místem, kam lidé chodí vzpomínat zcela v duchu věty pátera Schneidera, žáka filozofa Bernarda Bolzana, z romaneta Ukřižovaná, který prohlašuje: „*A přece jest mrtvola již jen bezduchým předmětem, hřbitov pouhým sadem a chrám pouhou budovou jako kterákoli jiná, v které zcela klidně noci trávíme.*“ (s. 164) Nehledá se již útěcha v posmrtném životě v nebi nebo v setkání s blízkými na onom světě, např. Arbes proti této „báji“ ostře vystupuje: „*Člověku, který byl přesvědčen, že po vymizení životní síly rozpadá se tělo v původní atomy, že po člověku nezbývá nežli pouhá upomínka, člověku takových názorů, jakým jsem byl já, musil být protivěn každý, kdo buď z nevědomosti, nebo vědomě z příčin jakýchkoli šířil tradicionelní báj o nesmrtelnosti duše lidské.*“ (Zázračná Madona, s. 208) Podobné názory nalezneme u Frantiny²¹ ze stejnojmenného románu Světlé:²² „*všecky takové věci, jako je duše nesmrtelná, poslední soud, zmrtvýchvstání, věčný život, jen ti velcí vymysleli, co nad lidem panují, aby ho mohli nebem těšit, když ho tu na zemi mučí, a posledním soudem strašit, nechce-li je poslouchat. (...) Mně je to*

²¹ Nutno však říci, že byla Frantina kvůli podobným názorům sousedy považována za pohanku a čarodějnic, neboť venkované v posmrtný soud, nebe a peklo věřili; tato víra u nich byla nezpochybnitelná a za hřích bylo pokládáno již samotné uvažování o ní...

²² Horská (Žena a smrt. In Fenomén smrti...) uvádí, že Světlá opustila náboženskou víru i trpnou odevzdanost, a „jak vysvítá zejména z její korespondence s Juliem Zeyerem, po smrti svého muže a několik let před vlastní smrtí mluvila o konci života jako ponoření se do věčné prázdnoty“ (s. 258).

jedno – umru-li, aniž z mrtvých vstanu. Nepokládám se za žádnou takovou osobu, abych chtěla přečkat všechny věci a ještě býti, když ani snad žádného již světa nebude.“ (s. 43)

5. ZPŮSOB SMRTI

Není smrt jako smrt, jak by se mohlo zdát. Na způsobu, jak člověk zemřel, podle křesťanských představ často závisel i jeho osud posmrtný. Rozlišovaly se dva protipóly – tzv. „dobrá smrt“ a smrt neočekávaná nebo násilná. Zvláštní postavení měl ten, kdo si na život sáhl sám.

5.1 DOBRÁ SMRT

„Dobrá smrt“ byla uměním a jakýmsi ideálem, znamenala oddat se zcela vlastnímu osudu a boží vůli, nevzpírat se smrti ani nenaříkat, důvěřovat Bohu a věřit ve věčný život ve společenství svatých. Umírající si měl včas uspořádat své světské záležitosti, sepsat závěť, rozloučit se s příbuznými a blízkými a očekávat klidně a v modlitbách příchod smrti. Měl si být zároveň vědom toho, že svým chováním dává příklad ostatním, proto např. smrt vladaře bývala popisována jako vzor, který odpovídal ideální dobové představě (Sládek, s. 108). Příkladem pro věřící byl i často zobrazovaný skon Panny Marie, ležící odevzdaně na lůžku obklopeném apoštoly.

Typickou ukázkou „dobré smrti“ je popis úmrtí otce v Holečkově románové kronice Naši. Otec se zcela odevzdává do vůle boží, dokonce zachází až tak daleko, že odmítá i pomoc lékaře v nemoci, protože: *„Nechci pána boha skoumat. Chce-li si mne k sobě vzít, tu mne má! A chce-li mne uzdraviti, může ze své moci, bez doktorů.“* (s. 175) Podobný názor zastává i babička u Němcové: *„Pánbůh zůstane tedy přece nejlepším lékařem; má-li člověk žít, i bez doktora se uzdraví, má-li umřít, nepomůže ani celá apatyka.“* (Babička, s. 114) Když pak cítí blízcí se konec, sepíší oba závěť, rozloučí se s dětmi i sousedy a pokojně odejdou (Naši, s. 187; Babička, s. 266). Klidný

konec, působící až idylicky, je završením jejich klidného a plně prožitého života.

5.2 NÁHLÁ NEBO NÁSILNÁ SMRT

Náhlá smrt narušovala řád světa,²³ byla nesmyslným nástrojem náhody, jenž na sebe někdy bral podobu božího hněvu. Násilná smrt zahrnovala popravu, vraždu, zabití v bitce apod. Podle lidových představ byli ti, jejichž život byl ukončen náhle, násilně a nepřírozeně, považováni za „nečisté“ mrtvé. Věřilo se, že jejich duše nemá pokoj a vrací se (revenanství), aby znepokojovala a strašila živé (Navrátilová, s. 292n.).

„Nečistí mrtví“ nebyli pohřbíváni na hřbitovech,²⁴ ale obvykle na rozhraní obecních katastrů (tedy v zemi nikoho), v lese nebo na louce, na křižovatce cest či na místě činu apod. Popravené někdy zahrabávali přímo pod šibenicí nebo je nechávali pro výstrahu viset, dokud se nerozpadli. Vzpomeňme např. výše zmíněný konec vražednic z Erbenova Zlatého kolovratu – byly zohaveny stejně jako předtím zavražděná Dornička a poté pohozeny v lese, kde je roztrhali vlci. Nebo uveďme Máchovo sugestivní líčení popravu (Máj, s. 50) a zetlelého těla nepohřbeného odsouzence, loupežníka Viléma (Máj, s. 55): *„A kolem lebky pozdní zář / se vložila, co věnec z růží; / kostlivou, bílou barví tvář / i s pod bradu svislou jí kůží. / Vitr si dutou lebkou hrál, / jak by se mrtvý z hloubi smál. / Sem tam polétal dlouhý vlas, / jejž bílé lebce nechal čas, / a rosné kapky spod se rděly, / jako by lebky zraky duté, / večerní krásnou máje hnuté, / se v žaluplných slzách skvěly.“*

Nutno ještě říci, že lidé sice měli z těchto mrtvých pověřivý strach, zároveň je však vyhledávali kvůli magickým rituálům – velice žádaný byl např. provaz z oběšence, hlína z hrobu popraveného, jeho oblečení nebo dokonce i část jeho těla (Navrátilová, s. 283n.). Lidé si těmito prostředky chtěli zajistit především zdraví nebo lásku.

²³ Tento původně středověký názor se uchoval v lidových představách i v 19. století.

²⁴ Tekutiny lidského těla (např. krev) by totiž mohly poskrvnit svatá místa (Ariès, I., s. 25).

5.3 SEBEVRAŽDA

Sáhnutí si na vlastní život bylo vždy společensky i nábožensky zapovězené. Tradiční křesťanské smýšlení spojilo obraz sebevraždy s postavou biblického Jidáše a s věčným zatracením, neboť k sebevraždě nabádá sám ďábel. Odtud pramení obavy Bartoloměje, přítele Frantiny, když říká: „*tušil jsem, že jako samovražednice před boha právě teď předstupuje, že se s ní nejen v životě již nikdy neshledám, nýbrž ani na věčnosti – její poslední skutek že nás navždy rozloučil... rozdvojil...*“ (Světlá, Frantina, s. 118)²⁵

V české epice 19. století nacházíme několik případů sebevraždy hrdiny.²⁶ Wittlich (in *Fenomén smrti...*, s. 138) uvádí, že „romantická Todessehnsucht jako extrémní, ale právě proto opravdová cesta k dosažení vnitřního sjednocení se ve spojení s hesly jako *Freitod* nebo *Liebestod* stala nepostradatelnou složkou romantického světového názoru, který tak silně poznamenal umělecké cítění 19. století“.

Statisticky vzato se v epice, z níž jsem čerpala, zdá být nejčastějším způsobem sebevraždy utonutí (8 ze 15 sebevražd, tedy více než polovina), topí se především ženy (7 z 8 případů), zatímco pro muže je typické zastřelení (2 ze 2 případů). Dalšími popsanými způsoby jsou oběšení (2 případy), otrava (1 případ) nebo skok z výšky (2 případy). Mezi literárními sebevrahy převažují ženy, což, jak víme z Masarykovy monografie,²⁷ neodpovídalo reálné společenské situaci, kdy většinu sebevražd páchali muži.

Důvody literárních sebevrahů jsou různé. Nejčastější motivací je nešťastná láska. „*Kdybich tě tu nebyla našla, Jíro, tady ta voda pod strání by byla můj hrob,*“ přiznává zoufalá Lenka svému milému Jírovi v Hálkově povídce Na statku a v chaloupce (s. 146). Zabíjejí se milenci, kterým není dovoleno spolu žít (např. Světlá – O krejčíkově Anežce; ke společné sebevraždě nabádá i milenec v Hálkově Kovářovic Kačence, dívka však

²⁵ Obdobně Klostermann: „*To je hřích... Strašný hřích... Jenž se neodpouští... Ani na tomto... Ani na onom světě...*“ (V ráji šumavském, s. 384)

²⁶ Zpracovala jsem samozřejmě pouhý zlomek, protože fenomén sebevraždy nebyl předmětem mého zkoumání, nelze si tedy činit nároky na jakékoli obecnější závěry. Toto téma by ale jistě stálo za to rozpracovat. Možná by bylo zajímavé podívat se z tohoto hlediska i na jiné národní literatury, zvl. ruskou, kde hrdina velice často končí sebevraždou.

²⁷ Na tomto místě připomeňme, že sociologické zkoumání fenoménu sebevraždy začíná právě na konci 19. století (Durkheim, Masaryk).

odmítá). Další velkou skupinu sebevrahů tvoří svedené a opuštěné, často s dítětem, např. dívku v Arbesově povídce Sestra mstitelka opustil její milenec, zabila své dítě, na hrobě své matky zešílela a za tři dny ji vytáhli utopenou; svedená dívka v Nerudově Baladě staré, staré porodila dítě a pak se s ním vrhla do řeky; utopila se i Bělínka poté, co spatřila svého milence ženícího se s jinou (Rettigová – Arnošt a Bělínka); obdobně dívka v Erbenově baladě Dceřina kletba zabila své dítě, pak se vydala hledat „*květu toho, / kterýž snímá viny mnoho / a zbouřenou chladí krev*“ (s. 106) a našla jej „*tam za branou nad vršíčkem, / na tom sloupu se hřebíkem, / na konopné oprátce!*“ (s. 106) U Arbese volí dobrovolný odchod ze života většinou lidé zoufalí ze ztráty blízké osoby: milenec Regíny ze Sivookého démona si prožene hlavu kulkou, stejný konec zvolí i malíř ze Zázračné Madony, žena z povídky Po pohřbu se otráví na manželově hrobě... Dívka z Hálkovy Romance o jednom pasákovi se utopí po smrti svého milého. Smrt je však pro ně definitivním koncem všeho, nikdo se neutěšuje nějakým opětovným shledáním v nebi nebo jinde. Je to prostá neschopnost žít dále bez druhého.

Vedle nešťastné lásky mohl vést k sebevraždě i pocit viny, např. žena z Erbenovy balady Holoubek neunesla tíhu svědomí kvůli vraždě svého manžela a utopí se. V „temném vod klíně“ končí i Jarmila v Máchově Máji.²⁸

Dalším spouštěcím mechanismem může být společenský tlak. Hálkova hrdina Kvocha (Študent Kvoch) dožene k sebevraždě vědomí vlastní neschopnosti uživit se; raději se utopí, než aby musel přijmout potupné dobrodiní od svých přátel. Nerudův pan Vorel (Jak si pan Vorel nakouřil pěnovku) se oběsí, když přijde kvůli nepřejcnosti a malosti svých sousedů

²⁸ Uvádím zde oba úryvky kvůli jejich výrazné podobnosti (motiv vln a bílých šatů). Zatímco však Mácha „slyší“ personifikovanou přírodu šeptající jméno mrtvé, Erben je vizuálnější (obraz ruky a nohy ve vodě) a připojuje i své hodnocení („žena nešťastnice“):

K. J. Erben: Holoubek
*Teče voda, teče,
 vlna vlnu stíhá,
 a mezi vlnami
 bílý šat se míhá.*

*Tu vyplývá noha,
 tam zas ruka bledá:
 žena nešťastnice
 hrobu sobě hledá!* (s. 66)

K. H. Mácha: Máj
*Tiché jsou vlny, temný vod klín,
 vše lazurným se pláštěm krylo;
 nad vodou se bílých skví šatů stín,
 a krajina kolem šepce: „Jarmilo!“
 V hlubinách vody: „Jarmilo! Jarmilo!“*
 (s. 31)

o krám, do nějž vkládal své naděje. Společenský tlak vedl k zoufalému činu jistě i ony „svedené a opuštěné“, protože neprovdaná dívka s dítětem by byla dobovou morálkou vykázána na okraj společnosti.

Co však s někým, kdo již sebevraždu spáchal? Josef II. nařídil pohřbívání sebevrahů na hřbitově, přesto ještě v první polovině 19. století bývali tito „nečistí mrtví“ pohřbíváni mimo – stejně jako sebevrazi literární, např. Anežku a jejího milého pohřbili pod skálou, z níž oba skočili: *„Dole v lese u potoka je zahrabali, nevykropili jim hrob, ale bledé jitro jim ho denně kropí svými stříbrnými slzami; nepostavili jim kříž, ale nejštíhlejší smrk se pne nad jejich mladými těly k nebesům; nepomodlili se nad nimi, ale mladí ptáčekové jim šveholí každé jaro sladkou píseň o věčném milování.“* (Světlá, *O krejčíkově Anežce*, s. 120) Utonulou ženu z Erbenovy balady Holoubek:

*„Vytáhli ji na břeh,
zahrabali skrytě,
kde cesty pěšiny
křížují se v žitě.*

*Nížádného hrobu
jí být nemělo
jen kámen veliký
tlačí její tělo.“* (s. 66)

Jakub Schikaneder: Utonulá, 1893

Pohřby sebevrahů se konaly v noci, bez kněze, bez zvonění (zvony by tím prý ztratily svou moc odhánět bouřku a kroupy) i bez rakve, do jámy často byly dávány předměty, jimiž si sebevrah vzal život. Mírněji se zacházelo s mrtvým, který si vzal život v pomatení smyslů, tomu byl často povolen pohřeb na hřbitově, ale „bez hluku“ (tedy bez obřadu). Ostatky takového člověka obvykle končily kdesi v koutě u hřbitovní zdi: *„Tu se mu zdálo, že vidí tou chmurou právě u kostnice u zdi v koutě, kde rostly mezi kamením jen žihavky a bodláčí, jako by se tam trásla země. Vzpomněl si, že slýchal, tam že pochovávají samovražedníky.“* (Světlá, *Lamač a jeho dítě*, s. 152) Jinde ukládali sebevrahy pod okapem u kostnice, aby alespoň dešťová voda smyla jejich provinění (Navrátilová, s. 311). Jejich těla nebyvala na některých

místech ještě v 19. století pronášena bránou, ale byla přehazována přes zeď nebo vnášena dírou ve zdi: „Kdož takovým neštěstím stíhán v šílenství ruku na sebe vložil, tomu nebýval odepřen pohřeb na hřbitově vedle kostela, ale nesměl se průvod ubírat do chrámu páně a odtud vraty, nýbrž byl hříšník hned z domova vynešen k svatému poli a tam do plotu otvor se vykopat a otvorem tím rakev dopravena k hrobu a funusníci následovali za ní.“ (Světlá, Frantina, s. 118)

6. OKLAMÁNÍ SMRTI

Dějiny myšlení o smrti jsou zároveň dějinami lidské touhy smrt překonat. Nalezli bychom řadu žalob na smrt (např. Oráč z Čech od Jana ze Žatce ze 14. století); zvláště v lidové slovesnosti se objevuje mnoho pohádek a příběhů s motivy přemlouvání, oklamání nebo uvěznění personifikované Smrti, která je sice poslem božím, ale je přítomná a činná v lidském světě, a musí tedy být tímto světem, jehož je součástí, ovlivnitelná (Navrátilová, s. 177). Typickými příběhy tohoto typu jsou kouzelné pohádky Smrt kmotříčka²⁹ a Ošizená smrt, jimiž se detailně zabývala H. Šmahelová.

Někdo se s ní pokouší bojovat, jako např. umírající dědeček u Holečka: „ale zápasil se smrtí krušně, naštěstí ne dlouho. Zbíral síly zas a zas, stavěl se jí na odpor a pronášel: »Kakraholte, ona, mrcha, přec jen je větší metr!« Když mu smrt všechny žíly strhala, utišil se a pravil: »Vidíš, Vojtěše, to proto tak ztuhla zápasiti musím, že dlouhá leta měkce jsem si hověl. Je třeba tvrdě pracovat.« Přemožen usnul a více se neprobudil.“ (Naši, s. 171 – 2) Ale jak vidět, jeho snaha byla marná.

Způsobem, jak překonat smrt, by mohlo být podle některých představ nalezení živé vody nebo vyrobení prostředku, který by zajistil nesmrtelnost. Všechny tyto snahy jsou však vždy krátkodobé, smrt nakonec pokaždé zvítězí. A tak, když není možné smrt oklamat, ani nad ní zvítězit, lidé se jí snaží alespoň předpovědět, aby se na ni mohli připravit.

²⁹ Vyprávění o Smrti kmotříčce vzniklo již ve středověku, ve 12. – 13. století, s použitím motivů předkřesťanského původu. Jeho základní ideou je křesťanské pojetí smrti jako moci spravedlivé, neoklamatelné a v konečné podobě vždy vítězí.

6.1 VĚŠTĚNÍ KONCE

Nikdo nezná dne ani hodiny své smrti. Lidé se však vždy snažili ji předpovídat podle různých znamení a předtuch. Předzvěsti smrti, ať už úmyslně získané (věštby) nebo náhodně zjevené (předtuchy a znamení), vycházely z pojetí magické souvislosti všech věcí a jevů. Člověku nejbližší byly předzvěsti, které se vztahovaly k přírodě, jež ho obklopovala: k rostlinám, stromům, zvířatům, přírodním živlům a nebeským úkazům – smrt zvěstovalo např. houkání sýčka (viz Hálek – balada Sýček³⁰), uschnutí stromu, prudká bouře, padající hvězda apod.; nejedna dívka jistě čekala, až jí budoucnost předpoví ptáček cacorka: *„která ji spatřila na »zoraném«, ta se zalekne; obnáší to hrob, neb aspoň truchlivost tak velkou, že by jí bylo mnohem lépe pod zemí než na zemi.“* (Světlá, Lamač a jeho dítě, s. 133) nebo žežulka svým houkáním (Němcová, Babička, s. 181). Dále smrt předpovídaly rozličné nezvyklé úkazy (samovolné spadnutí obrazu, zhasnutí svíce), změny ve vzhledu člověka nebo pouhé tělesné či charakterové znaky (krev z nosu, křivá přísaha, odstávající uši) apod.

Samostatně lze vydělit znamení spjatá s mezními okamžiky života (narození, svatba, smrt) a s přírodním cyklem (zvl. v období Vánoc a Nového roku). Dodnes se na Štědrý večer „věští“ z rozkrojeného jablka, z ořechové skořápky plující se svíčkou po vodě, z olova nalitého do vody atd. Do této kategorie by patřila i snaha dívek z Erbenovy balady Štědrý večer, protože *„Tu prý dívce v půlnoci, / při luně pochodni, / souzený se zjeví hoch / ve hladině vodní.“* (s. 58) Svého vyvoleného však spatří pouze jedna z dívek, druhá uzří svůj vlastní pohřeb.

Důležitou oblastí věšteb byly sny, kterým byl připisován snad největší význam. Smrt zvěstoval např. sen o vypadlém nebo bolavém zubu, o kalné vodě, o černém psu nebo bílém koni, o svatbě aj. (Navrátilová, s. 181) Svatbu jako zlé znamení viděla ve snu i matka u Erbena: *„Bílé šatičky v sobě smutek tají, / v perlách se slzy ukrývají.“* (Vodník, s. 86) Pověru o zubu připomíná např. Milionová bába, když chce získat pana Vojtíška: *„To víte, že ztráta zubu*

³⁰ Též Jan z Hvězdy: *„O ptáku sejčkovi pak věří, že když usedne na některou střechu a v noci smutně volá »pojď, pojď!«, brzy z toho stavení vyvolá někoho, kdo umře; ale to jsou jen babské báchoroky a holé předsudky.“* (Mastičkář, s. 113)

znamená vždy ztrátu jednoho dobrého přítele. Už jsou všichni v hrobě, kdož mně přáli a se mnou to upřímně mínili, – všichni.“ (Neruda, Přivedla žebráka na mizinu, s. 108).

6.2 ŽIVÁ VODA

„Živá voda znamená vlastně vodu letní, tekoucí; mrtvá pak vodu zimní, led. Živé připisuje se v pověstech slovanských moc taková, že všeliké tělo, byť již i bylo zpráchnivělo, obživne zase, jakmile v ni bude pohřženo. Kdyby ji kdo vylil do moře, hořelo by moře plamenem. V pověstech ruských udává se rozdíl mezi živou a mrtvou vodou takto: že voda mrtvá učiní rozsekané tělo srůsti, živá pak že tomu srostlému tělu dá zase život. Patrné jest, že se tím vlastně míní obyčejná voda posilující a oživující moc.“ (Erben, s. 146)

Živou vodu, která přemůže smrt, nalézáme v pověstech a pohádkách (např. ve Zlatovlásce). Setkáváme se s ní i ve Zlatém kolovratu, kde ji použije stařeček k oživení zabitě Dorničky: „*Podej mi, chlapče, živé vody, / nechť bude tělo beze škody, / jak bývalo.*“ / *A ránu k ráně přiložil, / a v nohou oheň zas ožil, / a v jeden celek srostlo tělo, / jako by vždycky bylo celo, / bez porušení.*“ (s. 49 – 50) Něčeho takového se zřejmě vražednice obávala, když varovala svou dceru: „*Nenechávej jich podle těla, / ať někdo jich zas nepřidělá – / radš je s sebou vem.*“ (s. 47) Vidina vlastnictví zlatého kolovratu však byla silnější, proto za něj nakonec části těla vyměnila.

Lidová tradice někdy označovala jako mrtvou tu vodu, která byla použita k omytí nebožtíka. Měla mít čarovnou moc, mohla léčit, ale i přivodit neštěstí, a patřila tak k typickým prostředkům čarodějnic.

6.3 NESMRTELNOST

V literatuře se setkáváme v zásadě se dvěma odlišnými přístupy k nesmrtnosti. Prvním je lidská touha nikdy nezemřít a přemoci smrt. Tento typ zastupuje např. čaroděj Kosmas z povídky Černá divizna od Světlé nebo druhý jezdec z Nebeského Protichůdců. Oba se snaží získat elixír

nesmrtelnosti,³¹ nejedná se jim o věčný život nebeský (toho kouzly dosáhnout nelze), ale o získání věčného života zde na zemi. Prohlašují, že smrt je „*života ohavný zrádce*“ (Nebeský, Protichůdci, s. 28), a domnívají se, že zvítězí-li nad smrtí, stanou se pány světa: „*Ano, chtěl zvítězit nad smrtí, aby mohl panovat aspoň na zemi, když nemůže panovat na nebi. Zdali ten, kdo se nemusí bát smrti, nezvítězí nad každým, jenž je uhněten z hlíny, a tak se stále musí trást o ty své bídné kosti? Takový nesmrtelný se snadno stane pánem nad všemi ostatními.*“ (Světlá, Černá divizna, s.15) V jejich touze však nejsou pouze světovládné ambice, je to zároveň strach ze smrti – chtějí ji překonat, protože se děsí její neodvratitelnosti a konečnosti. Na tuto kartu sází i podvodník Scotta z Kolárových Pekla zplozenců; jde mu o získání majetku mladíka Viléma, a proto se jej snaží přesvědčit, že z něj udělá složitým alchymistickým procesem³² nesmrtelného. Veškeré snažení podobných hledačů nesmrtelnosti je ale stejně marné. Na druhého jezdce čeká v lese smrt; Kosmas si po skonu milované Borinky uvědomí, že nejdůležitější na světě je láska, ne elixír života, kvůli jehož výrobě dívka zemřela; Vilém se na poslední chvíli zalekne, prohlédne Scottovu lest a za pomoci své matky si zachrání život.

Jejich protipólem je věčný žid Ahasver (Nebeský, Protichůdci), který naopak touží po smrti. Kdysi byl andělem proklet k věčnému putování a nesmrtelnosti za to, že odehnal Krista z lavičky, na niž usedl cestou na Golgotu. Ahasver „*bloudě světem nemá klidu stánek, / ani libý odpočinek v hrobě, / nepřána mu smrti sladká útěcha, / vše umírá v Pánu – jej smrt nechá: / až vše zhyne – hrob na hrobě všude – / na hřbitově světa velkém bude / bloudit zoufale od pólu k pólu / v řadrech nesa žhavé uhlí bolu, / smutnou země hlídat kostnicí*“ (s. 15). Ahasver je unavený, prošel svět a viděl zkázy měst i říší, zoufale se vrhá do nejnebezpečnějších bitev, do požárů,

³¹ Kosmas se snaží vyrobit nápoj s pomocí černé divizny utržené pannou, proto se ožení s Borinkou. Až když dívka při trhání divizny zemře, uvědomí si, že ji miloval, „*že každá jiná touha z něho opadla a že v něm zůstala jediná, zato však nepřemožitelná, totiž aby s ní mohl zemřít a odpočívat v jednom hrobě, hlavně však, aby s ní mohl trávit život donekonečna dlouhý*“ (s. 75). Jezdec chce získat nápoj od „*zasvěcenice černé vědy, vyhnance a pekla propadlce*“ (s. 24), proto se vypraví do lesa, kde však nalezne svou smrt.

³² Tělo se rozřeže, pak se dá do speciální pece, pod níž se devět měsíců topí takovými věcmi jako např. pěnou vzteklych vlků, jedem ropuch umořených na výsluní planety Joviše apod. Má tak vzniknout nový člověk a s ním i nová doba (s. 74n.).

skáče do vodopádu i do sopky, chce zmrznout na pólu, žádá prvního jezdce, aby jej zabil, ale vše marně. Je to „*poutník žíznicí po umírání*“, „*s tváří umořenou smrti touhou*“ (s. 16), „*hrozná žití tíže, / jeho řadra smrti chtivá kryje*“ (s. 17). Smrt zasévá kolem něj zkázu, ale jeho vždy mine. Až na samém konci přichází anděl s palmovou ratolestí, „*Ahasver a jezdec zbožně klekli / padnou v náruč si a – umírají.*“ (s. 47)

Nesmrtelnost je tedy prokletím, žádné štěstí nikomu nepřinese, touha po ní je zaslepující a marná.

Připomeňme pouze na okraj, že téma nesmrtelnosti se výrazně aktualizovalo po první světové válce, tehdy měla premiéry dramata K. Čapka *Věc Makropulos* (1922) a *Tažení proti smrti* (1926) F. X. Šaldy, ve světovém kontextu pak jmenujme např. drama *Zpět k Methusalemovi* G. B. Shawa (1921).³³

³³ Těmito dramaty se zabývá detailně Z. Hořínek ve své studii *Tažení proti smrti*.

*Když jsi přišel na svět, plakal jsi a všichni se radovali.
Žij tak, aby všichni plakali, až jej budeš opouštět.*
KONFUCIUS

II. BRÁNA

Hřbitov je výrazně odlišen svou polohou i vzhledem. Bývá ohrazen zídka nebo plotem z důvodů praktických (aby se tam nedostala divoká zvířata a nevyhrabávala mrtvá těla) i náboženských (oddělení sakrálního a profánního). Zeď jej odděluje od okolí, ohraničuje a uzavírá. Můžeme říci, že hřbitov je místo přesně prostorově vymezené. Velký význam přitom hraje brána³⁴ hřbitova jako místo průniku světa živých a mrtvých a přechodu z jednoho světa do druhého.³⁵ K tomuto průniku dochází jak ze strany živých (pohřební průvod, návštěva hrobu), tak ze strany mrtvých (duchové či oživlé mrtvoly strašící živé).

1. UMÍRAJÍCÍ

Umírající stojí na přechodu mezi světem živých a světem mrtvých a nepatří zcela ani jednomu z nich: „*Dlouho tak snil v ukrutném bdění, živ a mrtev, dvěma světům náležeje.*“ (Sabina, Hrobník, s. 89)

Co prožívá člověk těsně před svou smrtí? Lidé, kteří přežili klinickou smrt, obvykle mluví o tunelu plném světla a pocitu klidu a míru, popisují, jak jim před očima proběhl celý jejich život: „*všecky otevřítí duše zdroje, / ještě svolat celé žití svoje, / jeho tvary, touhy, sny a slasti, / snahy, rány, hořké utrpení / a pak, an ty pomalounku blednou, / zapadají v jemném odeznění, / veznít, vemřít, vežít v tam ty vlasti!*“ (Nebeský, Protichůdci, s. 42) Hodrová se tímto stavem vědomí zabývá v souvislosti s Máchovým Májem,³⁶ nazývá jej holotropní a vymezuje další jeho rysy: zastřenou nebo zrušenou

³⁴ Toposem brány v literatuře se zabývá Hodrová v Místech s tajemstvím a Lotman ve Struktuře uměleckého textu. S bránou úzce souvisí i motiv prahu a dveří, jejichž symbolice v lidové kultuře se věnuje Navrátilová.

³⁵ Např. „*Alfred (tluče na vrata). / Vy mrtví mějte slítování, / ať najdu oddechu si mezi vámi.*“ (Hálek, Alfred, s. 51)

³⁶ Především s částí, která se odehrává v kobce, kde Vilém čeká na svou popravu.

hranici mezi jednotlivým vědomím a vědomím celku (kosmu), pocit splývání počátku a konce, pojetí země jako matky, vnímání oživenosti všeho, zrušení hranice mezi různými subjekty a také mezi subjektem a prostorem,³⁷ vnímání všech jevů v pohybu, oslabení lineární příčinnosti a zrušení časové posloupnosti (osa minulost–přítomnost–minulost), prožitek jakési všeobjímající kosmické lásky. Všechny tyto typické rysy nalézá Hodrová v Máji, ale poukazuje na to, že i ostatní Máchovy postavy se nejčastěji nalézají in articulo mortis (Hodrová, 1994, s. 58n.), vedle Viléma v Máji např. mladík v Pouti krkonošské, blízké smrti jsou také ženské hrdinky např. v Márince nebo v Cikánech.³⁸

A jak s umírajícím jedná jeho okolí? Bývá obklopen svou rodinou, přáteli a sousedy. Lidé za ním přicházejí a žádají ho, aby v nebi vyřídil vzkazy jejich mrtvým příbuzným³⁹ nebo aby tam za ně orodoval. Ještě před smrtí by se měl člověk se všemi usmířit, požádat je o odpuštění za křivdy, kterých se na nich vědomě či nevědomě dopustil, a i jemu by mělo být na smrtelné posteli odpuštěno, jinak by totiž podle lidových představ nenašel po smrti klidu. Zvykem také bylo, aby umírající ještě udělil poslední rady, požehnal rodině a zvláště svým dětem.⁴⁰ Umírající často sám určoval podobu svého pohřbu. Za dohledu notáře a svědků sepsal závěť. Vyzpovídal se, přijal svátost oltářní a poslední pomazání. Byl mu též přiřkládán ke rtům kříž k políbení. V ruce držival svíčku jako symbol světla a věčného života, ale i pomíjivosti a uplývání času. Když umírající dlouho trpěl a smrt nepřicházela, snažili se mu blízcí usnadnit odchod modlitbou: „*Už aby se Pán Bůh nad ním*

³⁷ Jak to vidíme např. u Nebeského, kde je popisována „umírající“ podzimní příroda: „*Pole, luka, šedá jsou a holá, / větrem vane sucha lísi svist; / rok posílá umrlčí svůj list, / jeseň k umírání již jej volá.*“ (Protichůdci, s. 41), což je motiv, který má Nebeský z Lenaua, nebo v Hálkově Alfredovi: „*a kolem teskno – prázno – mrtvo – hluše – / jak ohlasem by z vlastní její duše.*“ (s. 29)

³⁸ Vždyť smrt krásné ženy, která je v tradičním kánonu symbolem života, je v romantické literatuře vrcholem tragická (Toman, in Fenomén..., s. 190), jak trefně napsal už E. A. Poe ve své Poetice básnické skladby. Souvisí to patrně i se změnou pohledu na smrt na začátku 19. století a s pojetím „dojemné smrti“. I když Mácha se nevyhýbá ani poněkud drastickým detailům, např. v tomto popisu mrtvé dívky: „*V světle blesku spatřil Leinu mrtvou tvář. Bledý, bolesti plný obličej v sinavém světle blesku hrůzně vyhlížel. Oči mrtvé a smrti strhané, jedno daleko v nekonečné říše napnuté, druhé něco málo otevřené, zuby zaťaté, pysky měla pootevřeny, a kolem obličejce padaly, co černý závoj, rozervané její kadeře.*“ (Cikáni, s. 204)

³⁹ Tyto vzkazy mrtvým se objevují na začátku 19. století v souvislosti se změnou pohledu na nebe jako na místo setkání s blízkými.

⁴⁰ Jak jsme již viděli v kapitole „Dobrá smrt“ a v ukázkách z Holečka a Němcové.

smiloval a trápení mu ukrátil, už aby si ho Pán Bůh vzal.“ (Baar, Paní komisarka, s. 68)

2. MEZI SMRTÍ A POHŘBEM

Přechodné období mezi smrtí a pohřbem bylo spjato s řadou rituálů, které měly připravit mrtvého na cestu a zároveň zajistit, aby neměl důvod k návratu. Cesta mrtvého měla být pouze jednosměrná a měla předem stanovený cíl, mrtvý „*odešel na pravdu božt*“ (Holeček, Naši, s. 166).

Lenderová (in Fenomén smrti..., s. 241) považuje pohřební obřady za spojení tří typů rituálů: odlučovacích, pomezních a přijímacích. „Mrtvého je třeba oddělit od světa živých. Odtud rituály oddělení, rituály odlučovací (ať se již jedná o zničení předmětů, které mrtvému patřily, usmrcení jeho manželek, jeho otroků nebo oblíbených zvířat, zákaz vyslovení jeho jména či činnosti spojené s úpravou mrtvého). V křesťanství jsou odlučovací rituály omezeny na poslední pomazání, k tomu pak přistupují materiální postupy odlučování: mytí a oblečení mrtvého. Rituály pomezní naplňuje v křesťanské kultuře uložení mrtvého do rakve, jeho vystavení, stráž u rakve, její uzavření, pohřební průvod, obřad, uložení do hrobu. Pro pozůstalé je pomezním rituálem zachování smutku, jeho délka, smuteční oděv či jiné označení. Pro zemřelého znamená pomezní období onen časový úsek před spasením jeho duše, dočasný pobyt v očistci. (...) Rituály přijímací jsou rituály spějící k ukončení smutku. Pro pozůstalé jsou dány hostinou po pohřbu a vzpomínkovými slavnostmi, pro zesnulého přijetím na onen svět nebo věčným zatracením.“

Smrt byla ohlašována společenství vyzváněním umíráčku.⁴¹ Na venkově se oznamovala smrt hospodáře i zvířectvu, včelám a ovocným stromům.

V místnosti, kde někdo zemřel, se „*po starém, zbožném obyčej*“ (Krásnohorská, Na svém, s. 31; též Němcová, Babička, s. 266) otevírala

⁴¹ „*Pokraj háje třpytil se pozlacený kříž klášterní vížky, odkud zádumčivé zvuky umrlčího zvonku, žalostivě a teskně zaznívajíce, skvělým bloudily krajem, jako by odletělou duši zemřelé osoby bolestně zpět svolávaly a soucitné srdce i slzy lidské vzbuzovaly, by želely s nimi, že pod květnou, září objasněnou zemí kyne tmavý hrob a za jasnou viditelnou oblohou že neviditelný, nejistý kryje se svět.*“ (Sabina, Hrobník, s. 20)

okna, aby mohla duše odletět. Bylo také běžné zastavovat hodiny, zastírat zrcadla a obrazy. Byl uhašen oheň a ustávaly veškeré domácí i polní práce. Po několik dnů se nesmělo uklízet a hýbat s předměty zesnulého.

Příbuzní mrtvému zatlačili oči, aby si nevyhlédl někoho z rodiny; někde mu na víčka pokládali peníz,⁴² v židovských komunitách střepy. Většinou ženy tělo omyly⁴³ a oblékly do rubáše nebo do šatů odpovídajících společenskému postavení mrtvého či jeho úřadu. Po celou dobu příprav těla nesměli pozůstalí mluvit nahlas, aby mrtvého nerušili, ani vyslovit nebožtíkovo jméno, aby nepřivolali zpět jeho duši.⁴⁴ Věřilo se totiž, že duše zemřelého setrvává po určitou dobu v blízkosti těla.

Vše, co přišlo do styku s mrtvým, bylo považováno za nečisté, proto muselo být zničeno, tyto předměty však měly mít zároveň i čarovnou moc a bývaly používány v lidové magii.

Večer bděli u mrtvého příbuzní a sousedé (tzv. umrlčí večer), aby klid mrtvého nebyl rušen zlými duchy nebo zvířaty. *„Jest totiž obyčejem, že v případě úmrtí kteréhokoli obyvatele, bohatého nebo chudého, příbuzenstvo a známí i neznámí z blízka i z daleka se schází a že tráví noc u lůžka nebožtíkova. Modlí se, odříkávají dlouhé litanie, pláčou.“* (Klostermann, V ráji šumavském, s. 45)

3. POHŘEB

Pohřeb byl poslední cestou mrtvého těla. Po překročení brány hřbitova bylo tělo definitivně vyloučeno ze světa živých.

Pohřbívat mrtvé bylo považováno za skutek milosrdenství, pozůstalí byli povinni postarat se o mrtvého a důstojně ho pohřbít;⁴⁵ Světlá označuje

⁴² Peníz měl sloužit jako mostné či převozné na onen svět (Navrátilová, s. 154). Mytologická představa vody jako cesty na onen svět je rozšířena v různých světových mytologiích včetně slovanských. Vstup do podsvětí symbolizoval most či lávka. Řeku bylo možno také přejít na voru nebo přebrodit. Peníz pro převozníka je pravděpodobně zvyk převzatý z řecké a římské kultury (Navrátilová, s. 154).

⁴³ Tím *„prokážem jí poslední službu!“* (Neruda, Týden v tichém domě, s. 21)

⁴⁴ Ale: *„nebožtík pod zemí, / ten má hluché uši!“* (Erben, Holoubek, s. 64)

⁴⁵ Ve starověkých kulturách ve Středomoří se, tak jako u Germánů a Slovanů, považovalo za potupné, zůstalo-li mrtvé tělo po smrti nepohřbeno. Starý zákon přiznával i zločincům a nepřátelům právo na pohřeb.

pochovávaní mrtvých za „jednu ze sedmi ctností křesťanských“⁴⁶ (Námluvy, s. 192). Lidové křesťanství pojímalo tělo jako schránku duše, jejich souvztažnost pak byla předpokladem spasení – obávali se, že kdo nebyl pochován, nebude vzkříšen (Ariès, I., s. 50). V tomto světle působí o to krutěji příslib: „až u jejích nohou dokrváci, opovržlivě jej odkopne a dá pohřbít za nočního šera pod nějaký strom, ale ne! Ani tolik v ní nebude útrpnosti, aby jej zahrabati dala, kamž nemůže vzduch ni světlo, kdež neporosí nikdy ranní záře jeho hrobku lítostnými slzami, kdež nad ním nikdy nezašveholí pták a žádná z popele jeho nevyroste květina, nýbrž mrtvého někam pohoditi káže, kdež jej zajisté vyslídí dravá zvěř, tělo jeho roztrhá a kus po kuse odveče mláďatům.“ (Světlá, Z Ještěda, s. 49)

V jižních zemích se zemřelý pohřbíval co nejdříve, často ještě v den své smrti. Jinde se mrtvý nechával ležet na marách většinou do příštího dne, zřídka déle než tři dny⁴⁷ (Ohler, s. 97). Dvorní reskript z roku 1756 stanovil, že „tělo nesmí být pohřbeno dříve než 48 hodin od chvíle smrti. To byla úlitba poněkud hysterickým dobovým obavám z domnělých úmrtí“ (Vlnas, in Fenomén smrti..., s. 16). Domnívám se, že se nejednalo o pouhé hysterické dobové obavy, vzpomeňme například Nerudovu povídku Doktor Kazisvět z roku 1876, vyprávějící o lékaři, který oživil muže již neseného v rakvi na hřbitov. A nebyl to případ ojedinělý. Na konci 18. století vzniklo celé filantropické hnutí s cílem vypracovat způsoby záchrany před zdánlivou smrtí (dávali např. zvoneček do rakve nebo kovovou trubici, která by umožnila dýchání, apod.). Velice sugestivní líčení zaživa pohřbených se stalo oblíbeným motivem v gotickém románu, který tolik ovlivnil romantiky, citujme např. Nebeského: „*Procítne – a leží ve své rakvi. / Dívky pláč a kněží žalmy slyší, / slyší kropení na rakev stříkat, / slyší na provaze v hloub ji*

⁴⁶ V Matoušově podobenství je šest skutků milosrdenství (25, 31-7): nasycení hladových, napojení žíznivých, poskytnutí přístřeší poutníkům, oblečení nahých, návštěva nemocných a vězňů. Až ve 14. století v souvislosti se vznikem bratrstev k nim bylo připojeno pohřbívání zesnulých.

⁴⁷ V horských oblastech byl v zimě nebožtík uložen na umrlčím prkně na půdě, v komoře či v nejbližší kapliče, dokud nerozmrzla zem a nemohl se odvézt na hřbitov (Navrátilová, s. 224). Viz např. Klostermann: „*po celou zimu zůstali odloučení od ostatního světa, nemohouce dolů do dědin, a i k nim nedostal se nikdo, ba i dvě mrtvolky tam musely vyčkat mnoho neděl, než bylo lze jim prokázat poctu křesťanského pohřbu na hřbitově rehberském.*“ (V ráji šumavském, s. 203 – 204)

smýkat, / hroudy již o její víko bít. / Hluk se dál, vše se nad ním ztiší / a on zradně zklamán o své žití / v hrobě leží s tlukoucím svým srdcem.“ (Protichůdci, s. 39) nebo Sabinu: *„I zpozoroval, že jej kladou do rakve, a slyšel se hořce oplakávati; ale chtěje promluvit – nemohl, aniž u bylo lze hnutím oudů znamení dáti, že žije. Zaslechl, jak vesničané, poddaní jeho, usnesše se mezi sebou, že jej do rodinné hrobky odnesou, na třetí den pohře určili.“* (Hrobník, s. 83) *„Vilím v ukrutném stavu svém opět samotén pozůstal. Necítě, když se ho někdo dotknul, nevidě, co se vůkol něho dělo, přece zvěděl, co se o něm mluvilo, a ani slovo mu neušlo z hovoru vesničanů. Jakkoli se ale snažil tělem žití své projevit, bylo vše namáhání duševní nadarmo. Oudy jeho neuposlechly vůle, a on zůstal živým umřelcem jako zprvu.“* (tamtéž, s. 86) *„Vilím zůstal samotén v hrůzné společnosti dávno zpráchnivělých praotců – on jediný živý mezi tolikerými mrtvými!“* (tamtéž, s. 88)

A jak pohřební rituál probíhal? Ráno v den pohřbu se nad mrtvým pozůstalí pomodlili. Tělo bylo znovu pokropeno svěcenou vodou. Do rakve byly vloženy předměty na cestu – vedle sakrálních (růženec, svatý obrázek apod.) to byly i předměty denní potřeby (chléb, tabák, hračky), květiny⁴⁸ či obilí (Navrátilová, s. 312n.), přetrvával tak ještě předkřesťanský zvyk hrobových výbav, které měly zemřelému zaručit na onom světě život přiměřený jeho společenskému postavení.⁴⁹ Poté byla rakev zavřena a odnesena na ramenou do kostela (pouze na delší vzdálenosti byla rakev vezena na voze taženém koňmi). Dříve bylo běžné nosit rakve na hřbitov otevřené, snad i proto vzbudila takovou nelibost a podezření „čarodějnice“ Frantina: *„Byla by si snad jinak poručila, aby ji hned po smrti do rakve dali, rakev zabednili a nikomu ji neukazovali?! Chtěla, aby nikdo o tom nevěděl, že je po tváři celá černá a na krku že má vytlačených pět prstů.“* (Světlá, s. 5).

⁴⁸ Květiny byly dříve dávány do hrobu mladým svobodným lidem, od 19. století bylo zvykem pokládat věnec na rakev všem (Navrátilová, s. 216). Květiny měly i symbolický význam, např. Viktorka dostala do hrobu věneček ze „slziček“, červených kvítků, které v květomluvě znamenají nešťastnou lásku (Němcová, Babička, s. 247). Květomluvou v literatuře národního obrození se věnoval Macura in Od počátku k dnešku.

⁴⁹ Bohatá pohřební výbava však byla vždy velkým lákadlem pro zloděje. Mrtvé okrádal např. Sabinův hrobník, protože tak chtěl své dceři zajistit budoucnost.

Tomuto zvyku zamezily až epidemie, v jejichž důsledku bylo nařízeno nosit rakve zabeďněné;⁵⁰ výjimkou byly pohřby svobodných mladých lidí.

O tom, jak pohřeb probíhal, si můžeme udělat představu např. z Nerudových povídek. Literární popisy jsou v tomto ohledu velice realistické a odpovídají skutečnému dobovému úzu: „*Je s poledne dne třetího, středy a dům se připravuje, aby vypravil mrtvolu staré Žanýnky. Na stinném dvoře stojí na marách černým sukem pokrytých jednoduchá sice, avšak dosti pěkná umrlčí truhla, černě a leskle natřená, s čtyřmi medvědími, pozlacenými pazoury. Na víku je pozlacený kříž, kolem něho rozkládá se zelený myrtový věnec, s něhož visí široká bílá stuha. Ku každé podélní straně mar jsou pro ozdobu přistaveny černé, as dvě stopy vysoké čtyhranné tabule, na nichž vypuklé, stříbrné ozdoby figurové, znaky to pohřebního bratrstva.*“ (Týden v tichém domě, s. 54) „*Na čtvrtou hodinu určen byl funus. Umrličí vůz, tak zvaný »třapcový«, stál již na náměstí před domem. Také tu stála setnina měšťanských ostrostřelců i s hudbou. Parádní pokoj byl skoro plný, samé malostranské honorace. To se vědělo, že mikulášský pan farář s asistencí přijde trochu později, jakož bylo obyčejem u každého váženějšího souseda, aby se neřeklo, že se s ním pospíchá z brány ven.*“ (O měkkém srdci paní Rusky, s. 112 – 13) „*A v ten den pohyboval se pozdě odpůldne nádherný pohřeb Oujezdem k bráně.*“ (Doktor Kazisvět, s. 132) „*Vpředu nesl pacholík černý křížek bílými pentlemi obvinutý, na důkaz, že panenské tělo zemi se podává. Pak následoval sbor zpěváků zádušnou pohřební píseň přednášejících. Za nimi neslo šest jinochů zemřelou jeptišku; nyní vážným krokem následoval duchovní, za nímžto sbor asi dvaceti jeptišek, rouškami opatřených a svíce v rukou držících, sestru svou poslední cestou doprovázel.*“ (Sabina, Hrobník, s. 62)

⁵⁰ „*Tvář toho mrtvého ovšem nebylo vidět, není u nás zvyk jihu, kde nosí mrtvé k hrobu v rakvi otevřené, aby se naposled ještě, než sklouzne do jámy, ohřáli na slunci.*“ (Neruda, Doktor Kazisvět, s. 132) Ariès (I., s. 211n.) se domnívá, že k zakrytí mrtvého došlo ve 13. století se změnou myšlení o smrti, pohled na tělo se stal nesnesitelným. Později začal podle něj vyvolávat stejný odpor jako nahé tělo pohled na holou rakev, proto lidé cítili potřebu skrýt i ji – přes rakev se začala přehazovat látka (přikrov). Na konci středověku byla schovávána i rakev v kostele pod jakousi napodobeninu lešení osvětlenou svíčkami. Z tohoto lešení se v baroku vyvinuly hrady smrti (castrum doloris). V 19. století byl katafalk zesvětštěn a zůstal součástí veřejných, občanských i vojenských obřadů, např. katafalk za M. Tyrše v novoměstské sokolovně v roce 1874 (Vlnas, in Fenomén smrti..., s. 18).

Pohřeb mladého svobodného člověka měl spíše charakter svatby, včetně družiček a mládenců (někdy byla jedna družička bílá jako život a jedna černá jako smrt), jak je můžeme nalézt např. v Erbenově Štědrém večeru (s. 60):

„Zvoní hrana. Na marách
tělo vynášejí:
bílá družička, planoucí svíce;
pláč, bédování, trouby hlaholíce
z hlubokosti znějí:
Miserere mei!

Jakub Schikaneder: Smutná cesta (Truchlivý návrat), 1886

Koho věnec zelený,
Koho v rakvi kryje?⁵¹

Během 19. století začal převažovat společenský aspekt – honosný pohřeb měl ukazovat vážnost a oblíbenost mrtvého i rodiny, pohřební průvod měl být hlavně podívanou a divadlem. Jaký je rozdíl mezi pohřbem chudé Žanýnky („*Tedy jen honem s ní do kaple, ať nemáme mrtvolu v domě, nebo ať nám nepojdou výdaje.*“ Týden v tichém domě, s. 20) a pohřbem bohatého pana Weisse u Nerudy („*A když r. 1844 pan Weisse následkem požáru v Renthauze vypuklého zemřel, šla mu na pohřeb celá Ostruhová ulice.*“ Přivedla žebráka na mizinu, s. 106), nebo bohatstvím pátera Schneidera⁵¹ u Arbese („*Viděl jsem mrtvolu jeho vystavenou v smutečně zastřeném salóně bytu zesnulého. Ležela v černém rouchu kněžském v skvostné rakvi na pěkně upraveném katafalku. Kolem hořelo množství voskových svící.*“ Ukřižovaná, s. 133) a chudobou lidí z Arbesovy povídky Pro hrstku kostí („*V nuzné*

⁵¹ Přitom právě on prohlašoval: „*Hrob je věcí záhadnou; hrob pohlcuje a ničí vše, co v něm bylo uloženo. Proto jest pošetilým jednáním, když oblékáme mrtvolu svých drahých ve skvostná, nádherná roucha a v drahocenných rakvích ukládáme je do hrobu. Prodlením let zničí přírodní síly vše, i mrtvolu i věci, jež jsme byli s mrtvolou uložili v hrob a kteréž, mimo hrob jinak použity, mohly žijícím službu prokázati. Kdybych cítil, že se blíží poslední okamžiky mého života, vložil bych do své závěti snažnou prosbu, bych byl pohřben způsobem co možná nejjednodušším v rakvi prostičké a laciné a v šatu nejnútnejším, ale aby za peníze, jež mohly býti určeny na pohřeb nádherný, zakoupeny byly věci potřebné a užitečné, zejména rozličné nástroje dřevěné a rozdány mezi poctivé, pracovité, chudé dělníky.*“ (Arbes, Ukřižovaná, s. 21) Ale „*pohřeb Schneiderův nebyl prostý a jednoduchý, jak si byl zemřelý zažíva vždy přál, nýbrž skvělý, ba skoro velkolepý*“ (tamtéž, s. 134).

rakvičce dopravili jedináčka na hřbitov a uložili do hrobečku, ježž byli za poslední groš zakoupili, by měli kde pokleknouti, poplakati...“ s. 181)!

Účastí na pohřbu byla vyjadřována úcta zemřelému a sounáležitost s jeho osudem, byl to také výraz podpory pozůstalým a především na venkově i jakási společenská nutnost. Nejit někomu na pohřeb tedy znamenalo velikou urážku, necitelnost a lhostejnost.⁵² Chodit na pohřby bylo i projevem zbožnosti a dobroty, proto je např. babička charakterizována hned na začátku novely jako žena, *„bez níž se neskončil ani křest, ani svatba, ani pohřeb“* (Němcová, Babička, s. 11), obdobně i lamač u Světlé *„doprovázel každého k hrobu, byl to u něho odedávna zbožný obyčej“* (Lamač a jeho dítě, s. 130); naproti tomu zvyk paní Rusky obcházet všechny pohřby byl sousedy hodnocen negativně a nakonec jí byl zakázán, protože při tom pobuřovala pozůstalé svými poznámkami (Neruda, O měkkém srdci paní Rusky). Při hodnocení je však nutno vzít v úvahu poněkud odlišné vnímání tohoto zvyku na venkově a ve městě.

Hned po pohřbu se lidé sešli ke smuteční hostině. Jednu takovou nám popsal Hálek: *„A neznám tak snadno pohřbu, jehož by se účastnilo tolik lidí, mezi nimiž tak velký počet mohl říci a říkal slzami i slovy: Byl naším otcem. A večer po pohřbu – což to bylo na Vltavě? Celá Vltava pokryta lodicemi, na nich světla všech barev, pochodně, na lodicích smuteční písně, smutečná hudba - velká to panychida, nejupřímnější, nejsrdečnější.“* (Poldík rumař, s. 194)

Poněkud jinak vypadal židovský pohřeb. Součástí každé židovské náboženské obce bývalo pohřební bratrstvo (chevra kadiša), které pečovalo o nemocné a umírající,⁵³ podporovalo pozůstalé a staralo se o vypravení pohřbu. Ten se konal většinou již v den úmrtí, výjimkou byl pouze šabat, Jom Kipur⁵⁴ a první den velkých svátků. Podle starověkého zvyku se pochovávalo bez rakve nebo později v jednoduché dřevěné rakvi, do níž byl někdy vkládán váček s hlínou z Izraele nebo jí byla alespoň poprášena

⁵² Např. stařečkovi Stříhavkovi v Raisově povídce Konec života šla na pohřeb pouze nejmladší dcera, ostatní nepřijely, jen vzkázaly, že chtějí svůj díl dědictví, nedorazila ani Bára, ježž štěstí zaplatil stařeček svými posledními penězi.

⁵³ *„Smrti se Rezi nebála – aspoň tak říkávala – ale hrozně ji trápilo, že poslední její hodinka nebude poslední hodinkou spořádané a bohabojné židovky – tou přece Rezi odjakživa byla – kol jejíhož lože úmrtního vznášejí se poslední modlitby zbožných mužů – členů starobylé vojkovické Chevre Kediše.“* (Rakous, Rezina poslední hodinka, s. 50)

⁵⁴ Jom Kipur je Den smíření.

nebožtíkova tvář (Pařík, s. 7). Do rakve se nedávaly šperky ani květiny (Kovařík, s. 225). Paní Ruska vypráví: „*Jednou jsem byla také na židovském pohřbu, (...) ale to není hezké. Všechna zrcadla jsou zavěšena, aby prý neviděli mrtvolu, ať se obrátí, kam chtějí. Takhle je líp, nebožtíka v truhle je pěkně vidět ze všech stran.*“ (Neruda, O měkkém srdci paní Rusky, s. 114) Prvním smutečním zvykem bylo roztržení nebo nastřížení vnějšího oděvu na znamení žalu. Poté následovaly čtyři fáze smutku spjaté s různými rituálními úkony a omezeními běžné činnosti.

4. POVĚRY SPJATÉ S MRTVÝMI

Smrt byla vždy spjata s řadou náboženských a magických představ a pověr. Mísil se v nich na jedné straně strach z mrtvého, na druhé straně víra v jeho moc (ochrannou nebo naopak ničivou⁵⁵). Každý úkon při zacházení s mrtvým měl svou rituální funkci. O mnohých z nich jsem se již zmínila výše.

Neruda zaznamenává zajímavé pověry, jeho povídky se však odehrávají v městském prostředí, kde již není pověrečná tradice natolik živá, což je patrné z neznalosti významu některých pověr mladší generací: „*Vedli mě k jeho mrtvole – byla už oblečena a na nohou měla bílé punčochy –, abych políbil mu palce u nohou, už ani nevím, jaká je to pověra.*“ (Večerní šplechty, s. 126) K této pověře vysvětlení: „Obecně se mělo za to, že kdo se bojí mrtvoly, má jí sáhnout na palec u nohy a hrůza pomine. Chytat mrtvoly za nohy, líbat, kousat a mačkat palce mělo napomáhat proti zjevování mrtvých nebo způsobit, že jejich síla přešla na živé.“ (Navrátilová, s. 217; též Bartoš, s. 193)

Jiná Nerudou zachycená pověra je výrazem touhy po štěstí, které by mohla přičarovat myrta: „*U nás pevně věří každý, že myrta zasazená z mrtvé ruky a dochovaná až k svatbě je zárukou štěstí.*“ (Týden v tichém domě, s. 63)

Nejeden mládenec jistě vyzkoušel „zaručený recept“, jak získat dívčí srdce pomocí hřbitovní hlíny: „*Vezmi si bílý šátek zcela nový a jdi s ním o půlnoci k hřbitovu. Jak zatroubí ponocný dvanáctou, přeskoč u něho zeď a*

⁵⁵ Např. do kterého stavení by přišel šindel z kostnice, to by raráš zapálil, i kdyby ho hospodář sebelépe krmil (Světlá, Lamač a jeho dítě, s. 122).

vem ze tří hrobů, v nichž jsou pochováni oběšenci, vždy po třech hrstech hlíny. Hlínu zavaž pevně do šátku a odejdi s ní tak zčerstva, jak jen můžeš. Neohlédni se ani jednou, třeba se za tebou dělo co dělo. Šátek s hlinou nos tři neděle pořád pod levou paží, ale tak, aby nikdo o tom nezvěděl. Kterou holku pak tou hlinou třikrát přehodíš, ta musí být tvou, ani nebe ani peklo ji od tebe více neodvrátí.“ (Světla, Lamač a jeho dítě, s. 150) Tato pověra je např. jádrem Hálkovy balady Mrtvá hlína, v níž žárlivý mladík přísahá pomstu, jde na hřbitov, kde nabere hrst hlíny, již pak posype dívčinu šíji, dívka se do něj zamiluje a všude jej následuje, on má však srdce jako kámen. Nakonec je oba „smrt přikryla hlínou i květem“.

S přípravou nebožtíka je spjata pověra z židovského prostředí, kterou úsměvně popsal Rakous: „Povídám jí, zdali máme tkanici u tachrichim⁵⁶ zavázat na kličky nebo na uzel. S pláčem se ptala, jaký že to má význam. To je tak, povídám, když tkanice uvážeme jenom na kličky, tak se smějí zase vdávat, jak je uvážeme na uzle, vdávat se už nesmějí. Jen na uzle, jen na uzle, štkala, já se vdávat nechci. A s pláčem odešla. Ještě jsme nebyli s oblékáním u konce, dala si mne vdova vyvolat přede dveře. Pane Heller, povídá s pláčem, přece aby ty tkanice uvázali jen na kličky, ne snad, vědí, že bych se chtěla vdávat – bůh by mne musil potrestat – ale jen tak pro všechny případy.“ (Rezina poslední hodinka, s. 56 – 57)

5. NÁVŠTĚVA HROBU A DUŠIČKY

Vedle pohřbu je návštěva hrobu dalším z průniků živých do světa mrtvých, překročením brány. Jak již bylo řečeno, myšlenka návštěvy hrobu se zrodila na počátku 19. století, souvisela se změnou pohledu na smrt a se sentimentálním pojetím dojemné smrti: „Na rov zesnulých pozůstali chodí jako na besedu, jako na hrátky, na táčky. Tu s nimi rozmlouvají, jim se svěřují, s nimi se těší, na radu se dotazují. Plačou-li: »Proč jsi nás opustil, tatíčku zlatý?« »Proč jsi nám odešla, hlavičko materská?« není to pláč beznadějného zoufalství, ale stesk. Právě tak by plakali, kdyby osoba jim drahá nebyla umřela, nýbrž odešla na dalekou pouť.“ (Holeček, Naši, s. 141)

⁵⁶ Tachritim je označení pro rubáš.

Typickou příležitostí pro návštěvu hřbitova jsou Dušičky. Již v předkřesťanské době se pořádaly slavnosti na počest předků, což bylo vedeno snahou nejen zavzpomínat na mrtvého, ale i zajistit, aby neměl důvod se vracet a znepokojoval živé (Ariès, I., s. 48). V křesťanském kalendáři jsou památce zesnulých zasvěceny první dva listopadové dny. 1. listopad⁵⁷ je svátkem Všech svatých; Dušičky neboli Vzpomínka na všechny věrné zemřelé se slaví 2. listopadu. Není náhodou, že je tomu tak právě v listopadu, tedy v měsíci, kdy mnoho rostlin odumírá, stromy bez listů vypadají jako mrtvé a ubývá i světla – symbolu života. Hroby se zdobí čerstvými květinami, v nichž můžeme spatřovat i znamení vzdoru vůči smrti. V 19. století převládá i v uctívání památky zesnulých akt společenský nad náboženský. Dušičkovou atmosféru Prahy 80. a 90. let popisuje Kovářik: *„Celá Praha vyšla z města. Putovalo se na hřbitovy a hřbitůvky, v rukou květy, v kapsách svíčky a lampičky k uctění památky zemřelých, příbuzných a přátel... Před hřbitovy se rozložili venkované, kteří přinesli své zboží (...), bývaly to věnce z mechu, z lískových a vrbových proutků, z klestí a barvíčku. Z vesnických zahrádek byly otrhány podzimní jiriny a astry (...). Další dušičkové zboží byly svíčky. Všech velikostí a druhů, mezi nimi nejoblíbenější krejcarové svazečky desíti tenounkých voskových sloupků, nahoře a dole spojených, které zejména děti milovaly, protože byly pestrých barev a mohly se zapalovat postupně... V den dušičkový se okolí hřbitova proměnilo v pestrou pouť. (...) Všude prodavači kytic, věnců, svíček, houfy žebráků a žebraček, mezitím policie, hlučně vyžadující pořádek, i jízdní stráž, která se snažila dirigovat provoz, a zase dámy ve smutečních toaletách s vůní naftalínu i utmácení chodci, kteří vážili dlouhou cestu, a zvláštní druh podnikavců, kteří nabízeli své služby příchozím, ukazující plné nádoby jemného písku nebo kbelíky a kartáče na mytí hrobky – hluk a zmatek, jako by ani nešlo o chvíli tichého vzpomínání.“* (in Navrátilová, s. 336 – 7)

Dodnes zachovávaným dušičkovým zvykem je zapalování svíček na hrobech nebo doma. V Babičce se dočteme, jak babička spolu s dětmi

⁵⁷ Původně byl svátek Všech svatých 13. května, ve východní církvi se dodnes slaví po Velikonocích. Přesun na listopad je doložen z Anglie a Irska z poloviny 8. století, odkud se brzy rozšířil na pevninu. Roku 1549 byl vyhlášen tridentským koncilem za centrální svátek, který měl každý kněz slavit ve své farnosti (Navrátilová, s. 330).

každoročně večer na Všechny svaté rozžihala na stole svíčky, vyslovujíc při každé jméno duše, které byla svíčka určena, a nakonec k nim přidávala několik svící beze jména pro ty, na které nikdo nepamatoval (Němcová, s. 159).

Dušičky bývaly také příležitostí k pietnímu uctění známých osobností veřejného a kulturního života, v 19. století využívanému rovněž k manifestaci politických, vlasteneckých a národnostních postojů (Navrátilová, s. 337).

Den zesnulých se též stal oblíbeným námětem povídek. Neruda „jako novinář musil rok co rok psát kolem svátku zemřelých do Národních listů fejeton na dušičkové téma, a častokrát to bylo hluboké zamyšlení nad smyslem lidského života“ (Kovařík, s. 318). V Povídkách malostranských se nachází příběh s názvem Psáno o letošních dušičkách, jenž vypráví o staré panně Máry, která jezdí každý rok o Dušičkách na Malostranský hřbitov s vypůjčeným pětiletým děvčátkem a dává věnce na hroby svých dvou „nápadníků“, mezi nimiž si již sama zakoupila místo. Zastavme se na okamžik na Malostranském hřbitově v Košířích. Pochází z roku 1680, kdy byla Praha zachváčena morovou ranou, za Josefa II. se stal obecním hřbitovem Malé Strany a Hradčan. Všechny pohřební průvody z Malé Strany na Malostranský hřbitov musely projít Újezdskou branou – tudy vezli slečnu Žanýnku z Nerudovy povídky Týden v tichém domě, tady si pronajala byt paní Ruska z povídky O měkkém srdci paní Rusky, ožil tu jakoby zázrakem zdánlivě mrtvý rada Schepeler z povídky Doktor Kazisvět, odehrává se zde již zmiňovaná povídka Psáno o letošních dušičkách... Malostranský hřbitov, kde byli pohřbeni Nerudovi rodiče, inspiroval též první Nerudovu básnickou sbírku Hřbitovní kvítí. Malostranský hřbitov však neupoutal jen Nerudu, i pro Jakuba Arbesa „byl malostranský hřbitov od dětství přitažlivým romantickým zákoutím. Podle romaneta Vymírající hřbitov býval tamní hrobníkův syn v dětství Arbesův kamarád. Na Malostranském hřbitově byla pohřbena spisovatelova sestra a jeho první dcera Marie Magdalena, která zemřela brzy po narození (1867). Na témže hřbitově se odehrává část romaneta Etiopská lilie, jím je inspirováno i romaneto Sivooký démon“ (Kovařík, s. 46, podtrženo Ž. P.). Vztah k tomuto místu měl i Karásek ze Lvovic.

Vraťme se však k Dušičkám. U Arbese nalezneme krátkou povídku O dušičkách, která vypráví o matce, jež vzala malou Aničku v tento den na hřbitov. Dítě okouzly svíčky, které zapalovali sirotci svým maminkám. Holčička pak prosila maminku, aby zemřela, aby jí mohla také zapalovat

svíčky: „*Umři – mamičko má zlatá, – umři!*« uklouzlo růžovým rtíkům.

»*A proč, dušinko, proč?*«

»*Abys mohla býti v bílém rubáši ve hrobečku.*«

»*Ale proč, dušinko moje?*«

»*Cožpak nevíš?*« počíná dítě, *mnouc si ručkou*

Jakub Schikaneder: Na Dušičky, 1888

zarosené oči. »Cožpak nevíš, že chci na tvém hrobě taky pálit svíčky?« A jako by se sebe svalilo Atlasovu tíži, dívá se jasně a vesele matce do očí...

»*Ano, ano – já umru, – jenom spinkej, dušinko!...*« “ (s. 176) Den na to zemřela Anička...

Ještě bychom se měli zmínit o dnes již téměř zapomenuté májové hřbitovní slavnosti v Praze, zvané majfest. „V průběhu 19. a prvních desetiletí 20. století byla významnou měšťanskou slavností, tvořící jarní protiváhu listopadových Dušiček. Vznikla jako pietní akt na památku padlých vojáků v napoleonských válkách v roce 1807 na Malostranském hřbitově v Košířích a postupně se rozšířila i na ostatní hřbitovy. Konala se na den Nanebevstoupení Páně, a přestože byla katolickou slavností, spjatou s kázáním na hřbitově, bohoslužbou, procesím s družičkami, náboženským zpěvem apod., poskytovala prostor i pro světské aktivity měšťanů.“ (Navrátilová, s. 338) K nim patřily čestné špalíry a salvy ostrostřelců, okázalá výzdoba hrobů, průvody se spolkovými prapory a dechovou hudbou.

Dodnes jsou časté návštěvy hrobů na Vánoce nebo Velikonoce, např. v Arbesově povídce Pro hrstku kostí se na Štědrý den vypraví matka na hrob svého dítěte, aby mu donesla jeho oblíbené hračky.

V židovském kalendáři není žádný den věnován přímo památce zesnulých, jako je tomu v kalendáři křesťanském. Je zvykem navštěvovat hřbitov ve výroční den úmrtí, na Nový rok, v postní dny a dny smutku (zvl. na 9. av, kdy je připomínáno zničení Chrámu, a 7. adar, kdy zemřel Mojžíš). Tradičně se rozsvěcují pamětní světla a na náhrobky se pokládají kamínky, které jsou patrně starým zvykem pocestných přiložit kámen na mohyly zemřelých v poušti (Pařík, s. 9).

6. KONCEPCE HŘBITOVA: HROB-PŘÍBYTEK A HROB-LOŽE

Hřbitov bývá nazýván místem posledního odpočinku. Koncepce hrobu-příbytku má blízko k pojetí hrobu-lože, vždyť kde jinde se dá uložit k spánku než právě v obydlí, když už jednou „*za byt dali těsný hrob*“ (Hálek, Alfred, s. 38).

6.1 HROB-PŘÍBYTEK

Na začátku 19. století se objevuje nový fenomén – návštěva hrobu. Stejně jako živé navštěvujeme v jejich domovech i za mrtvými pak přicházíme do jejich „příbytků“: „*mohli uviděti bydlíště svých zemřelých, mohli upomínkou je navštívit.*“ (Hálek, Na vejminku, s. 204). Hřbitov je pojímán jako sídliště⁵⁸ mrtvých: „*„Ach proboha! Ten kostel snad?“ / „To není kostel, to můj hrad!“ / „Ten hřbitov – a těch křížů řad?“ / „To nejsou kříže, to můj sad!“*“ (Erben, Svatební košile, s. 36)

Příbytek též připomíná domov, což můžeme vidět nejmarkantněji v Hálkově povídce Na vejminku: „*A tu usedli Franěk u hrobu dědečkova, Stáza u hrobu matčina a byli doma.*“ (s. 240) Obě děti si vesele hrají mezi hroby a dokonce do nich uléhají k spánku, hrob je pro ně v pravdě „*půvabnou jizbou*“ (s. 259). Domov mrtvých se tak stává též domovem živých.

⁵⁸ Viz též zajímavý popis: „*Jinak u hřbitova byla ještě dvě skrovná stavení vedle sebe. Jedno o třech zamřížovaných oknech, a v tom **bydlel** hrobník, jedno o jednom okénku nezamřížovaném, a tam **bydlely** kosti.*“ (Hálek, Na vejminku, s. 204, tučně Ž. P.)

Příbytek vzbuzuje pocit bezpečí, je to místo, kde je možno se ukrýt před nepřátelským světem vně, a to platí jak pro mrtvé: „*ostatní všichni jsou schováni v hrobě.*“ (Erben, Záhořovo lože, s. 79), tak pro živé, kteří našli na hřbitově místo azylu jako např. žena z Gallašovy povídky Klára Sládečková, obyvatelka krchova po 15 let.⁵⁹

6.2 HROB-LOŽE

Symbolem umírání je smrtelné lože. Pohřeb pak lze chápat i jako přesun z tohoto smrtelného lože do hrobu-lože: „*Opatřili mu poslední chladné lože.*“ (Arbes, Pro hrstku kostí, s. 181), „*Hřbitov kláštera Sázavského jest bezpečné lůžko všem umrlcům.*“ (Kolár, Pekla zplozenci, s. 41) Toto pojetí souvisí s velice rozšířenou představou smrti jako spánku: „*Inu, tahle postel tady nikomu neujde. Nejdéle z nás vydržel nebýt ospalým, ale usne jednou každý.*“ (Hálek, Na vejminku, s. 213) a nalezneme jej u většiny sledovaných autorů bez ohledu na jejich zaměření, např.: „*Vejdou otevřenými dvírkami a stojím uprostřed veského hřbitova, kde pod mohylami tiší mrtví spí!*“ (Mácha, Večer na Bezdězu, s. 98), „*Ve dne mé oči tlačí sen!*“ (Erben, Svatební košile, s. 31), „*Usnul, usnul.*“ (Hálek, Na vejminku, s. 197), „*Nevěděl o mém zármutku, spal ve svém hrobečku dole v údolí.*“ (Světlá, Frantina, s. 39), „*Matka věčný sen vyspává.*“ (Arbes, Sestra mstitelka, s. 211) atd.

Již staří Řekové a Římané považovali hřbitov za místo, kde mrtví spí. Tento názor byl později tematizován v křesťanské legendě o sedmi spáčích z Efezu, odpovídá také křesťanské představě vzkříšení jakožto probuzení po spánku smrti,⁶⁰ představě, která odkazuje na Ježíše, jenž dokázal vzkřísit/probudit mrtvé (Lazar, dcera Jairova) a sám pak vstal z mrtvých a vstoupil na nebesa (Ariès, I., s. 38; též Ohler, s. 91).

⁵⁹ Žena utekla po smrti jednoho ze svých dětí od násilnického manžela, z nouze přespala na hřbitově v kostnici a pak se tam natrvalo usadila. Svým okolím byla považována za šílenou.

⁶⁰ „*Kdyby z hrobu vstal předek některý, před tisíci lety pohřbený, pospíšil by do takové obecní hromady na rozcestí mysle, že je to obec jeho a že jen trochu zaspal.*“ (Holeček, Naši, s. 30)

Smrt jako pouhý spánek je často používaným eufemismem, má-li se vysvětlit dětem skon jejich blízkých, jak to vidíme např. v Hálkově povídce Na vejminku: „Když ještě byla zcela malá, ptala se jednou Bartoše: »Co dělá moje maminka v hrobě?«
 »Spí,« povídal Bartoš. Nato jakmile vykopal Bartoš první hrob, lehla si do něho a spala tam, prý »jako maminka«. Od toho času spala v každém hrobě, jakmile byl vyhrabán, nebyla-li zima, nepršelo-li. Těšila se, když někdo umřel, že budou kopati hrob a ona že zase bude v něm spátí »jako maminka.« (s. 215)

William Blake: Spánek a Smrt přenášejí tělo Sarpedona do Lycie, 1876

7. MRTVÍ SE VRACEJÍ

Již jsem uvedla, že brána hřbitova je místo přechodu mezi světem živých a mrtvých. K jejímu překročení dochází jak ze strany živých (pohřeb, návštěva hrobu), tak i mrtvých, kteří se mohou převtělit nebo se vrátit mezi živé jako duchové či jako oživlé mrtvoly. Svět živých a svět mrtvých jsou vzájemně propojeny. Mrtví mohou zasahovat do života pozůstalých, živi zase mohou ovlivnit úděl mrtvého – svými modlitbami mu mohou zajistit dojití pokoje, svým nepatřičným chováním jej mohou naopak „probudit“. Tuto víru zachycuje např. Světlá: „*Ve mstě své chceš ustat a nebojíš se přitom, že otce z hrobu vyzdvihneš?*“ (Frantina, s. 102) „*Nabudou-li nebožtíci v hrobech svých jen tenkrát míru, vykonávají-li děti neuprositelnou nad nepřáteli pokutu, pak otec můj ne jednou, nýbrž stokrát pomstěn a smířen; i nemá věru proč teď ještě z hrobu se zdvihát.*“ (tamtéž, s. 102) S nepatřičným chováním pozůstalých souvisí i dodnes používané rčení: „*Nu, ten se jistě několikrát v hrobě obrátil!*“ (Světlá, O krejčíkově Anežce, s. 90) Probudit mrtvého může volání a vyslovování jeho jména nebo krádež nějaké jeho věci či části těla.

7.1 DUCHOVÉ

Duchové jsou podle lidových představ v zásadě dvojího druhu – dobří a špatní: *„Ze stínů němě se plížících kolem něho poznával, kdo se tu asi kmitá, zdali je to duch dobrý či zlý, zda duše člověka, který po ctnostném životě sešel ze světa přirozenou smrtí a v touze po milých pozůstalých se zdvihl z hrobu, aby je na zapřenou navštívil, anebo duše navždy zakletá pro svoje hříchy, která marně hledá svého vykupitele.“* (Světlá, Černá divizna, s. 72)

Mezi dobré duchy by patřily i duše „spravedlivých“, které se vracely, protože se jim stýskalo po blízkých nebo protože chtěly donutit pozůstalé k nápravě něčeho, co bylo zanedbáno (např. jim nebyla do hrobu vložena věc, kterou potřebují; nebyl dodržen nějaký slib nebo ustanovení poslední vůle). Duchové připomínali křivdy a prosili o pomoc. Často se zjevovali zavraždění a padlí bojovníci, kteří i po smrti sváděli bitvy. Některé duše si takto podle křesťanských představ odpykávaly svůj očistec na zemi a bylo možno je vysvobodit modlitbou nebo určitým úkonem (Navrátilová, s. 294n.).

Opakem byli zlí duchové, kteří se vraceli, aby strašili živé, škodili jim nebo je „přitáhli“ k sobě, protože vše živé nenávidí.⁶¹ Většinou se jednalo o ty, kteří se ocitli na scestí (vrazi, zločinci a další provinilci), a o tzv. „nečisté mrtvé“, kteří ukončili svůj život náhlým, násilným nebo jinak nepřirozeným způsobem, za tajemných nebo nešťastných okolností (Navrátilová, s. 292). Základním předpokladem jejich návratů byla představa o tzv. připoutané duši, která je vázána na nezetlelé tělo a která nemůže najít pokoje.⁶² Ukazovali se především tam, kde žili a hřešili, často v podobě stínu, bílé postavy nebo zvířete, připojovali se rovněž k přírodním duchům (vítr, voda) nebo démonům (vodník, hejkal, rusalka, polednice, bludička apod.). Těmto duším nebylo možno odpustit, bylo nutno je zlikvidovat – nejčastěji byla ničena jejich mrtvola (spálila se, probodla kůlem, hlava se usekla rýčem

⁶¹ Tyto mrtvé, kteří k sobě přitahují živé, nalézáme u Erbena (postava Vodníka, jenž k sobě do vody stáhne mladou dívku, a Polednice, která si přichází pro dítě) nebo v Čelakovského baladě Toman a lesní panna, kde je mladík utancován vílami. Erbenovi démoni přicházejí na rozkaz člověka a směji se ho zmocnit jen, když přestoupí řád, svou zlost si mohou vylít na dítěti, které je bytostí přírodní a stojící dosud mimo řád (Jirát, 1978, 132n.).

⁶² „*Kletbu zůstavuji tobě, / matko má! / kletbu zůstavuji tobě / bys nenašla místa v hrobě, / žes mi zvuři dávala!*“ volá dívka v Erbenově baladě Dceřina kletba (s. 107).

apod.) Před zlými duchy bylo třeba se chránit, existovala řada osvědčených receptů, jak se jich zbavit, Světlá např. popisuje, jak odehnat vodníka od domu bílou cibulí zakopanou pod prahem (Lamač a jeho dítě, s. 126).

Rozšířená byla též víra, že nebožtík drží na hřbitově stráž, dokud není vystřídán novým zesnulým. Tento obraz najdeme v I. Intermezzu Máchova Máje, které se celé odehrává na hřbitově, kde se rojí sbor duchů, kteří se již nemohou dočkat dalšího nebožtíka: „*a jejich modrá mrtvá zář / svítí v dnes pohřbeného tvář, / jenž na stráži – co druzí spí – / o vlastní křížek opřený / poslední z pohřbených zde dlí.*“ (s. 41) Podobný rej duchů nacházíme i v Hálkově Alfredovi, kde se o půlnoci postupně probouzejí mrtvé děti, mládež, muži a starci spolu se svými Myšlenkami, jeden z mrtvých je pak zvolen králem nadcházejícího plesu.

Podle lidových představ se duchové předků vracejí ke svým blízkým v noci z 1. na 2. listopadu (tzv. svatvečer dušiček). Příbuzní obvykle večer trávili vzpomínkami a modlitbami za mrtvé, jimž na stole nechávali zbytky dušičkové večeře. Věřilo se, že v noci na Všechny svaté se všichni nebožtíci v tom roce zemřelí scházejí v nejbližším kostele a poslední zemřelý kněz slouží mši. Do ranního zvonění musely být duše zpět. Živého člověka, který by v ten čas vstoupil do kostela, by nebožtíci roztrhali (Navrátilová, s. 333). Někde se vypravuje, že se takový člověk zachránil tím, že ze sebe strhl kabát nebo košili, jejichž kousky pak se pak našly roztrhané na hrobech (Navrátilová, s. 162). Tento motiv nacházíme na konci Erbenovy Svatební košile: „*a na každičké mohyle / útržek z nové košile.*“ (s. 40) Mši mrtvých lze nalézt u Nerudy - jeho povídka Svatováclavská mše vypráví o chlapci, jenž se schoval na noc v chrámu, aby viděl půlnoční mši slouženou duchem sv. Václava. Chlapcova víra v duchy je však v tomto případě jen výrazem jeho dětské touhy po dobrodružství.

Bude nyní jistě zajímavé srovnat jednotlivé přístupy. Duchové byli, dá se říci, inventářem a nedílnou součástí hřbitovů⁶³ tak, jak je nacházíme např. u Máchy. Světlá zachycuje mnoho představ venkovského lidu, který na duchy věří a rád si o nich vypráví historiky, strašidlo užívá i jako přirovnání

⁶³ S duchy se setkáváme i jinde, nejen na hřbitově, např. v Nerudově Romanci o Černém jezeře.

při popisu „bledý jako strašidlo z hrobu se zdvíhající“ (Přišla do rozumu, s. 248). V Divé Báře od Němcové venkované na duchy také věří, toho Bára využije k tomu, aby je mohla postrašit, ona sama se přízraků nebojí. V Hálkových povídkách již duchy ani strašidla nenalezneme, přání malého chlapce spatřit ducha jeho otce zůstane nenaplněnou touhou: „Bylo mu, jako by odtud byl východ na všechny strany, a duch otcův měl mu poraditi, v kterou. „Uměj vždy vidět a slyšet,“ rozprávěl ten duch v jeho paměti a Jíra rozhlížel se a naslouchal, jako by se mu muselo něco zjevit. Ovšem nezjevilo se.“ (Na vejminku, s. 89) Podobně si posteskuje i hrobník v Mastičkáři Jana z Hvězdy: „Věř, že jich není! Líhával jsem po tolik nocí na porosených rovech a nespátřil jsem nic, ačkoli – Bůh ví! – jsem si přál, abych mohl promluvit s duchem.“ (s. 117) U Arbese tento proces pokračuje, u něj duchové už nemají místo, přízraky mrtvých z Ukřižované, Svatého Xaveria nebo Newtonova mozku vysvětluje podrážděním nervů či chorobou a odmítá je jako neskutečné. Také Holeček tvrdí: „Hřbitov náš jest bez mátoh, příšer a strašidel.“ (Naši, s. 141)

7.2 PŘEVŤELOVÁNÍ

Víra v převtělování duší představuje velmi archaickou vrstvu lidového myšlení. Je společná nejen všem Slovanům, ale setkáváme se s ní po celém světě. K převtělení může dojít po smrti, ale v důsledku kletby také během života. Duše se podle těchto představ většinou převtěluje do zvířete. Často na sebe bere podobu ptáka: duše dobrého nebo nevinně zabitého člověka se promění v bílou holubici, zlý mrtvý se objeví jako havran, krkavec nebo vrána (Navrátilová, s. 147; též Erben, s. 148). Zde připomeňme Erbenovu baladu Holoubek, v níž na hrobě, „na doubku sedává / běloučký holoubek“ (s. 65), žena v něm vidí duši svého manžela, kterého zavraždila, nakonec neunesla tíhu svědomí a utopí se. Také Záhoř a mnich se po smrti mění ve „dvě holubice bílé; / v radostném plesu vznášejí se vzhůru, / až i se vznesly k andělskému kůru“ (Erben, Záhořovo lože, s. 84). Dcera v baladě Dceřina kletba zase k holoubátku přirovnává své dítě, které zabila: „Zabila jsem holoubátko, / matko má! / zabila jsem holoubátko – / opuštěné jediňátko – / bílé bylo jako sníh!“ (s. 105) Též Duch svatý je tradičně zobrazován jako bílá

holubice. Do sýčka vstupuje podle lidových představ duše na tak dlouho, dokud ji nevystřídá duše dalšího zemřelého; protože se již nemůže dočkat vysvobození, volá na umírajícího: Póóď, póóď!⁶⁴ (Navrátilová, s. 157). „Duše se mohla odloučit od těla také jako hmyz⁶⁵ nebo nějaké zvíře. Dokud nebyl nebožtík vynesena z domu, dbalo se, aby do místnosti, kde ležel, nevběhl pes nebo kočka, neboť i do nich mohla jeho duše vstoupit.“ (Navrátilová, s. 147)

Lidé věřili, že se duše zdržují také ve stromech. Strom koření hluboko v podzemí, které patří mrtvým, jeho růst je tak vlastně „prorůstáním démonického a přírodního do světa lidí (doubek v Erbenově Holoubkovi, vyrůstající z manželova hrobu apod.)“ (Vaněk). Časté bylo přesvědčení, že strom má vlastní duši nebo že je provázán s celým životem člověka, který jeho podetnutím zahyne, proto měl dřevorubec před kácením prosit strom za odpuštění (Navrátilová, s. 147). Když muž pokácí vrbu, v níž v noci přebývala duše jeho ženy („*Ve dne s tebou živa v domě, / v noci duše její v stromě*“, Erben, Vrba, s. 98), nechtěně ji tím zabije („*padla, jako strom se skácí*“, s. 99). Ale naopak Mahulena, která se proměnila v topol, je vysvobozena tím, že jej královna nechá porazit (Zeyer, Radúz a Mahulena)... I babička u Němcové⁶⁶ spojuje vlastní blížící se konec s uschnutím staré jabloně na zahradě (Babička, s. 264).

Podle lidového podání se duše nebožtíků stěhovaly do květin vyrostlých na hrobech, aby rozmlouvaly s příbuznými.⁶⁷ Zde nelze necitovat Erbenovu Kytici, která je typickým zpracováním této představy: „*Zemřela matka a do hrobu dána, / sirotky po ní zůstaly; / i přicházely každičké rána / a matičku svou hledaly. // I zželelo se matce milých dítek; / duše její se vrátila, / a utělila se v drobnolistý kvítek, / jímž mohly svou pokryla. // Poznaly dítky matičku po dechu, / poznaly ji a plesaly; / a prostý kvítek, v němž mají útěchu, / mateří-douškou nazvaly.*“ (s. 9) Hrob mladé nevinné dívky v Erbenově Lilii „*drobným vřesem je povlečen; / nepřišlo ještě ani do tří let, /*

⁶⁴ O sýčkovi viz zde s. 20.

⁶⁵ Např. Stázka radí Fraňkovi, ať zaseje na hrob svého dědečka jetel, protože „*na jetel včely lítají, přiletí sem k dědečkovi a dědeček jim poví, co ti vzkáže*“ (Hálek, Na vejminku, s. 216).

⁶⁶ Podobně i J. J. Langer v pohádce Zaklená panna.

⁶⁷ „*V duchu to vypravoval otcí, a když se přitom podíval na ty listnaté větve a koruny buků, jež zašuměly jakoby slova, tu bylo mu, jako by otec tomu rozuměl a odpovídal.*“ (Hálek, Na statku a v chaloupce, s. 115)

na jejím hrobě vzácný kvete květ.“ (s. 101) Oním květem je bílá lilie, která omámí vznešeného pána, jenž si ji přesadí k sobě do zahrady. V noci se začne květina měnit v dívku, muž se do ní zamiluje, má s ní syna, ale pak musí na rozkaz krále odjet; zanechá dívku s chlapcem v péči své matky, ale ta dítě i lilii zabije. Na hrobě vykvete také Arbesova Etiopská lilie, která okouzlí hlavního hrdinu, ta však již nemá nic společného s převtělováním, muž ji chce použít jako lék, ukáže se ale jako bezcenná – vzácný je pouze papír, jímž byla v herbáři podlepena, jsou na něm výsledky mnohaletých astronomických výpočtů; tuba s lilii i výpočty nakonec končí v hrobě mladé Otilky; když znovu vykopou její rakev, naleznou místo lilie už jen prach...

7.3 OŽIVLÍ MRTVÍ

„Samostatnou skupinu po smrti strašících přízraků tvoří upíři či vampýři. Dokázali oživit své tělo, které v hrobě nezetlelo, a o půlnoci vycházeli z hrobů s úmyslem škodit na majetku, na zdraví či na životě, ba dokonce vraždit. Zjevovali se ve zvířecí podobě – nejčastěji jako pes, vlk, kočka nebo žába. Napadali lidi a sáli jim krev, vyhazovali malé děti z postelí a mohli zapříčinit i živelnou pohromu. K podobným přízrakům patří také můra, která se jako bílý stín protáhla do stavení klíčovou dírkou, aby dusila a mořila lidi ve spánku, a dávicí vlkodlak. Zpět do hrobů se tyto bytosti vracely při ranním zakokrhání kohouta. K jejich rozpoznání svědčil (kromě nezetlelé mrtvolky) také propadlý hrob a jisté vzhledové zvláštnosti.“ (Navrátilová, s. 303)

S oživlým oběšencem se setkáváme např. v Kolárových Pekla zplozencích – mladík Vilém byl obviněn z vraždy svého bratra Jošta a oběšen, byl však nevinný a navíc pod jeho šibenicí rostla vzácná mandragora, a proto znovu obživl (stejně tak jeho bratr se probral v márnici Strahovského kláštera, ač se předtím zdál být mrtev). Oživlé oběšence nacházíme i v Nerudově Baladě zimní, v níž čaroděj probudí oběšence, ti pak konají zlo, ráno jsou všichni – včetně čaroděje – zase na šibenici.

Typickou oživlou mrtvolou je i milenec v Erbenových Svatebních košilích.⁶⁸ Dívka si jej přivolala toužebnou modlitbou, přišel, když byla „*pěkná noc, jasná – v tu dobu / vstávají mrtví ze hrobů, / a nežli zvíš, jsou tobě blíže*“ (s. 32), dívka jej následovala až na hřbitov, tam se však zalekla a schovala se umrlci do márnice. Milenec se pokoušel přizvat na pomoc mrtvého, který v márnici ležel, ale dívka jej vždy znovu modlitbou uspala. Zachránilo ji až kohoutí kokrhání. Hrob milého pak lidé našli „*dutý nahoře*“ a celý hřbitov posetý útržky z košil, které si dívka přichystala do výbavy.

V Newtonově mozku od Arbese přichází za hlavním hrdinou jeho přítel, považovaný za zabitého v bitvě, a pozve jej na seanci, během níž ožije před zraky mnoha významných vědců a hostů jeho mrtvola v rakvi, spolu s přítelem se pak díky stroji času vydají na výlet do minulosti, která je plná válek, násilí a zabíjení. Celé přízračné setkání je však nakonec vysvětleno nemocí a halucinacemi hlavního hrdiny. Jeho přítel byl a je opravdu mrtev.

⁶⁸ Toto Erbenovo téma je převzato ze známé Bürgerovy balady o Lenore a má v české literatuře hned několik variant, např. v baladě M. Z. Poláka aj.

*Až vyřešíte všechna tajemství života,
zatoužíte po smrti, neboť ta není ničím jiným
než dalším tajemstvím života.*
CHALÍL DŽIBRÁN

III. HŘBITOV

Čím se hřbitov odlišuje od ostatních míst? Je to prostor sakrální, nepatří živým, ale mrtvým. Člověk je na hřbitově více než kdekoli jinde konfrontován s vědomím vlastního konce, s pomíjivostí i věčností. Je to místo ticha, bezčasí, modliteb a vzpomínek. Hřbitov, jako typické místo s tajemstvím,⁶⁹ je nositelem paměti – nese si v sobě vzpomínky na všechny bytosti, které se na něm ocitly (Hodrová, 1994, s. 10).

1. KONCEPCE HŘBITOVA: HŘBITOV-LABYRINT

„Všem (místům s tajemstvím – pozn. Ž. P.) je společný jeden rys: jejich struktura obsahuje prvky *labyrintu*, ať už profánního (herního) či sakrálního (mystického).“ (Hodrová, 1994, s. 12) Hřbitov je obrazem světa (jako třeba Komenského Labyrint), např. pro hrobníkovu dceru Stázu představuje hřbitov v pravém slova smyslu zmenšený svět: *„Tento hřbitov byl její návsí, kde si hrála, jejím polem, kde kopala a zalávala a ošetřovala, její školou, kde se s Bartošem a na pohřbech učila, málo sice literami, více však všeho toho vypravováním.“* (Hálek, Na vejminku, s. 215) Před smrtí jsou si sice všichni rovni, ale na hřbitově přetrvává rozdělení mrtvých podle jejich sociálního postavení⁷⁰ – bohatí mají honosné hrobky, chudí končí v hromadných jámách: *„Blíže zdi byl nový zvláštní hrob otevřen, v který ozdobnou černou vpouštěli rakev; množství příbuzných plakalo zemřelého. Opodál byla šachta. Malá dětská rakev při ní ležela a několik malých dětí hrálo si po ní; jen jedno z nich mělo hlavinku na ní položenou, jako by poslouchalo, jestli se bratříček*

⁶⁹ U Hála nalezeme jiné výstižné pojmenování – „zakleté místo“ (Na vejminku, s. 212).

⁷⁰ U Hála (např. v povídce Kovářovic Kačenka) a u Světlé (např. v povídce Lesní panna) nalezeme hrob, jenž naopak maže sociální a majetkové rozdíly, které byly překážkou štěstí za života.

tam uzavřený nehýbá. Po přikrytí hrobu při zdi odešel kněz dětskou při šachtě rakev pokropiti; poučené přítomnou ženštinou házely dítky malé hrstě hlíny na spuštěnou rakev. – Teď novou rakev přinášeli hrobníci k šachtě. (...) Sprostou žlutou rakev nepokropenou vpustili v šachtu. (...) Žádný se k němu nehlásil, a zapomenutého bez rakve zakopali v šachtu.“ (Mácha, Márinka, s. 112n.)

Manželé jsou pochováváni vedle sebe, jako by i po smrti trval jejich svazek.

Středem hřbitova (světa) bývá velký kříž s Kristem „*jako maják v nebezpečném víru mořském*“ (Jan z Hvězdy, Mastičkář, s. 126), k němuž bývají obráceny hroby. Za nejváženější je pokládán prostor v kruhu kolem kostela, další čestná místa jsou kolem kříže a podél hlavní cesty, což nám může připomínat urbanistické členění většiny evropských měst, jejich střed tvoří hlavní náměstí s kostelem, v jehož okolí se nacházejí domy nejváženějších měšťanů.⁷¹ S tímto kruhovým uspořádáním prostoru se setkáváme např. u Hálek v povídce Na vejminku – na okraji kruhu ležely vesnice, z nichž bylo vidět až na hřbitov, mezi vesnicemi se rozkládala pole „*a uprostřed toho všeho skvěl se hřbitov, uprostřed hřbitova pnul se k nebi rudý kříž s plechovým Kristem*“ (Hálek, s. 204).

2. VÝSKYT HŘBITOVA V LITERATUŘE

Můžeme vyzorovat tři základní situace, kde a za jakých okolností se v epice 19. století objevuje hřbitov jako literární prostor:

- 1) První z nich je hřbitov, který vytváří hlavní kulisu, ústřední prostor děje. Jako příklad uveďme Arbesovu povídku Pro hrstku kostí – je o matce, která se rozhodne na Štědrý den donést dítěti na hrob jeho hračky. Přejde na hřbitov, ale místo hrobu svého dítěte nalezne hrobku někoho jiného, její dítě bylo vykopáno a jeho kosti rozházeny. Zoufalá matka běhá po hřbitově a snaží se nalézt alespoň jednu kostičku. Druhý den ji naleznou

⁷¹ Jiná situace byla na židovských hřbitovech. Hroby zde šly v řadách za sebou tak, jak šly pohřby (kvůli nedostatku místa), pouze výjimečně se rezervovalo významné místo pro rabiny a učence nebo vedlejší místo pro rodinné příslušníky. Viz např. Rakousova povídka Prodané hroby: „*Je to pěkná věc, když člověk za živa ví, kde po smrti bude ležet. A ty naše hroby nejsou ledajaké, jsou právě uprostřed hřbitova, na nejkrásnějším místě, Hahne, to je rána! To je nejlepší rána na celém hřbitově!*“ (s. 136)

ležící u hřbitovní zdi. Do roka žena umírá a je pohřbena nedaleko místa, kde předtím ležel její jedináček.

- 2) Nejčastěji se hřbitov objevuje v textu pouze jednou, přitom však sehraje důležitou úlohu pro další vývoj příběhu, popř. pro jeho vyvrcholení. Nachází se na místě výrazně exponovaném (úvod, závěr). Jeho funkce je dána právě jeho umístěním v rámci celého textu.
 - a) Na začátku se hřbitov objevuje ze dvou důvodů – buď je zde vzpomínáno na mrtvého, jehož předchozí život se stane hlavním tématem vyprávěného příběhu (tak začíná např. Arbesovo romaneto Newtonův mozek, s. 288: „*Chci vypravovati něco rozmarného a počínám u hrobu...*“), nebo se něčí smrt stane spouštěcím mechanismem dalšího dění, např. Nerudova povídka Doktor Kazisvět začíná pohřbem a tím, že lékař oživí zdánlivě mrtvého pana Schepelera neseného na hřbitov.
 - b) Hřbitov vyskytující se v průběhu děje většinou přináší jeho zvrát (i když to nemusí být zvrát na první pohled zřejmý), např. v Arbesově romanetu Svatý Xaverius utekl muž k židovskému hřbitovu poté, co spatřil domnělý přízrak umírajícího světce v záři ohně; u hřbitovní zdi strávil noc, během níž nachladl, což u něj vyvolalo plicní chorobu, které pak podlehl ve vídeňském vězení.
 - c) Na konci příběhu se hřbitov objevuje nejčastěji, zemře-li hlavní hrdina. Pohřbem končí např. Světlé povídka O krejčíkově Anežce, román Frantina, pohledem ke vzdálenému hřbitovu román Kříž u potoka atd.
- 3) Periodické opakování motivu hřbitova, tzv. leitmotiv, se objevuje např. v Arbesově romanetu Ukřížovaná, ke zvrátům v ději v něm dochází vždy na půdě hřbitova – zde se přítel svěruje s tím, co se událo před lety v bytě pátera Schneidera; na hřbitově odhaluje přítel muže, který přibil na kříž židovskou dívku během polského povstání, dívku, jejíž přízrak jej stále pronásleduje; v klášterní hrobce pak tuto dívku nachází mrtvou. Příběh končí pohřbem přítele „*na malém vojenském hřbitově, jenž rozkládá se v hradebním příkopě za kasárny černínskými*“ (s. 279). Podobně i v Arbesově Etiopské lilii se třikrát vracíme na Malostranský hřbitov.

Hrdina zde nachází poházené matčiny kosti, jindy prožívá dostaveníčko s milou, v závěru je právě její mrtvola tajně vykopána a vyňata z rakve. S jednotlivými scenériemi souvisí i proměna hřbitova samotného: vidíme ho třikrát: nejprve v jasném letním dni, v odstínech zářivé žluti, potom v červené záři zapadajícího slunce, a nakonec v noční scéně, zalitý měsíčním světlem.

3. POPIS HŘBITOVA

Popis hřbitova v epice 19. století kolísá od jediné věty po rozsáhlý obraz; asi nejdetailnější popisy nalezneme u Arbesa (Olšanský hřbitov v Ukřižované, Malostranský hřbitov v Etiopské lilii) a u Hálek (vesnický hřbitov v povídce Na vejminku).

3.1 CELKOVÝ POPIS A ATMOSFÉRA

A jak vypadá typický literární hřbitov? Převážně aktivizuje vžitý model vycházející z kolektivní paměti a paměti místa (Hodrová, 1997, s. 15n.). Podívejme se na tento Arbesův popis, nalezneme v něm všechny neustále se opakující motivy: *„Konečně došly; zastavily se před otevřenými vraty hřbitůvku. Zvláštní, podivné to zákoutí! Několik čtverečních metrů na mírném svahu skalnatém... Několik rovů s prostými kříži, ostatní hroby pozapadlé, neoznačené. Uprostřed ční velký pošmurný dřevěný kříž k smutné podzimní obloze a kolem nízká, místy již rozdrolená, nepravidelná zídka...“* (O dušičkách, s. 173) Vidíme, že se typický hřbitov nejčastěji nachází mimo vesnici, většinou na návrší,⁷² je *„ohrazený nevysokou zdí“* (z Hvězdy, Masticár, s. 112) a v jeho středu ční velký kříž. V popisech bývá tematizována brána⁷³ hřbitova jako místo přechodu mezi světem živých a mrtvých.

⁷² Např. *„Skoro uprostřed návrší, od vozové cesty stranou, rozkládal se hřbitov“* (Hálek, Na vejminku, s. 204), *„prostý hřbitůvek na vršku daleko za skromnou pohraniční vískou“* (Arbes, V okamžicích trpkosti, s. 533), *„temné obrysy veského hřbitůvku rozkládajícího se opodál vísky na mírné vršině“* (Arbes, O dušičkách, s. 172).

⁷³ Např. *„Vrata, jimiž vcházelo se na hřbitov byla brdlinková, natřená touže barvou jako uprostřed ten veliký kříž.“* (Hálek, Na vejminku, s. 212)

Autoři se liší v popisu hrobů, soustřeďují se buď na jeden konkrétní a spíše na detaily jako např. Neruda: „*Sundá z jistého železného kříže oprchalý větrem a deštěm roztřepený věnec a zavěsí tam nový, složený z bílých a černých umělých květin. Pak se chytne prázdnou rukou za rameno kříže a začne se modlit - pokleknout stálo by ji příliš mnoho práce. Zpočátku hledí zrak dolů na povadlý drn a hnědou hlínu hrobu*“ (Psáno o letošních dušičkách, s. 185), nebo se naopak snaží zachytit celkovou podobu a atmosféru hřbitova se všemi hroby: „*Pak se díval, kde který leží. Některý byl do země polozapadlý, některý s pěkným zeleným rovem, na některém byly květiny, jiný byl jako v zábradlí, u některého stál kříž, u některého jen hůlka, která s kolíkem tvořila kříž, u jiného nebyl ani ten kolík.*“ (Hálek, Na vejminku, s. 212)

Již jsem uvedla, že se v popisech často objevují motivy stromů, květin a trávy, nejoblíbenější je přitom – zvláště u Arbesa – smuteční vrba, se kterou si lehce pohrává vítr: „*Jen časem zašelestil větřík tajemně v hustém listoví stromů a pohnul smuteční vrbou některou, která se mírně rozkývala, by po chvíli svislé haluze své spustila zase bez hnutí k hrobu, nad kterýmž stála.*“ (Arbes, Ukřížovaná, s. 168) „*Vtom zavál větřík prudčeji a odvanul větve truchlovrbý nad hrobem se sklánějící k šedé zídce.*“ (Arbes, Sestra mstitelka, s. 212) Motiv větru využil i Hálek, aby nám evokoval zvuky hřbitova: „*Poněvadž hřbitov stál na návrší, zavanul časem teplý větřík a v dechu jeho zadrkotal na rudém kříži plechový Kristus, několik křížů menších zaklapalo svými rameny a někdy zavrzla rezavá dvířka, za nimiž kryl se nápis některého zemřelého.*“ (Na vejminku, s. 263)

Na tomto místě jistě stojí za to povšimnout si barevnosti Arbesových popisů: „*Nade mnou koruny košatých stromů, jejichž listy, mírným vánkem rozhoupané, leskly se v tisícerych odstínech zelena, od šedavě bezlesklé žluti až po skvoucí brčálovitou zeleň, která v měnivých svých světlech podobala se odlesku tisícerych smaragdů – napravo i nalevo pak nesčetné množství rovů s různými kříži a pomníky, skoro vesměs v nejpestřejším letním hávu. Všechny možné barvy v nejrůznějších odstínech byly tu zastoupeny; ale nade všemi kralovala barva červená: každý kvítek barvy té, byť sebe nepatrnější, skvěl se v plném lesku slunce plamenně purpurově, kdežto květy purpurové zdály se*

takměř rozžhaveny...“ (Etiopská lilie, s. 19 – 20) nebo „V magickém světle v zenitu se nalézajícího měsíce byl hřbitov uskutku báječně krásný. Vše jevílo se toliko ve dvou intenzivních barvách a jejich nesčetných variacích, od svítivého stříbra po hlubokou čern... I purpurové květy některých podzimních květin a zlaté nápisy a pozlacené kříže měly barvu stříbrolesklou – vše buď zářilo stříbrem, nebo se jevílo v nejrůznějších odstínech šedosti, od lehké šedi až po zdánlivou bezbarevnost, nebo bylo černé jak uhel...“ (Etiopská lilie, s. 240)

Arbes také rád zobrazoval působení světla: *„Žhavé slunce italské bylo již zapadlo, krvavá záplava pohasla – tichý letní večer sklání se nad park a zámek. Poetické pološero zámecké kaple mění se znenáhla v zádumčivé, k smrti smutné přítmi. Jen rudé světlo »věčné lampy«⁷⁴ v rodinné hrobce pod hlavním oltářem osvětluje nejbližší okolí.“ (Isabela z Parmy, s. 334)* Zatímco Arbes popisuje zapadající slunce, u Máchy *„vycházející slunce zlatilo malý křížek na nízkém rúvku“ (Večer na Bezdězu, s. 98).* Hálek zase využívá pro světelné efekty svit měsíce: *„Za chvíli vyšel měsíc a jako když celý hřbitov polije bělostí. I do hrobu vnikly jeho paprsky, hrob byl uvnitř jako vybílen, a když se Franěk podíval na Stázu, byla také bílá.“ (Na vejminku, s. 217)*

Arbes, podobně jako jiní autoři májové generace, při popisu často používal zdobněliny (hřbitůvek, kostelík, svíčky, lampičky), a to nejen při popisu malých hřbitůvků, ale i pro vyvolání dojmu, že hřbitov je něčím příjemným, hezkým a milým. Přestože bývá popis mnohdy obecný a nekonkrétní, získáváme díky zdobnělinám pocit něčeho důvěrně známého.

3.2 NÁHROBEK

Hroby jsou většinou označeny náhrobky. Nejčastěji mívají podobu kříže, liší se jen použitým materiálem.⁷⁵ Jsou to vlastně zmenšené kopie velkého hřbitovního kříže, který se tyčil uprostřed hřbitova a měl sloužit všem. Objevují se i sentimentální plastiky, typické pro reálný hřbitov

⁷⁴ Obdobně: *„Vše pokryto jíním, lesknoucím se v zlatých paprscích slunce, jež se bylo právě z oblaků prodralo. Na několika hrobech hoří svíčky a svíčky, na jiných barevné lampičky.“ (Arbes, O dušičkách, s. 173 – 4)*

⁷⁵ Např. *„z železného kříže“ (Neruda, Psáno o letošních dušičkách, s. 185), „pozlacené kříže“ (Arbes, Etiopská lilie, s. 240) apod.*

19. století, oblíbenými náhrobky byly obelisk, pyramida nebo sloup (podle starověkých vzorů, což souvisí s vlnou „egyptománie“), takový typ náhrobku je např. namalován v deníku slečny Elis: *„bělokorá bříza, jejíž dlouhé, hebké haluze dotýkaly se náhrobku v římském slohu. Strom i náhrobek břečťanem hojně ovinutý stály na travnatém břehu nějakého jezera, na jehož druhém břehu jako na obzoru hustý háj se modral“* (Jirásek, Filozofská historie, s. 241). Originální sochy⁷⁶ nalezneme v popisu hřbitova v Kolároových Pekla zplozencích: *„Uprostřed hřbitova stála kostnice, vybudována na způsob gotické věže, a u vchodu stály dvě sochy, představující jedna, napravo, kostlivce s kosou a písečnými hodinami, druhá nalevo anděla plačícího a pochodeň zhasínajícího. Před první sochou nalezal se hrobní kámen a hrob starého Kurcina, před druhou sochou hrob jeho syna, zavražděného Jošta.“* (s. 43) Vidíme tedy, že v 19. století máme k dispozici bohatý rejstřík náhrobků, na hřbitově se nacházely *„kříže a bizarní pomníky s vkusnými a nevkusnými sochami“* (Arbes, Ukřižovaná, s. 168), přesto však v literárních popisech převládají klasické kříže.

Náhrobky na židovských hřbitovech bývaly čtvercové či obdélníkové se zkosenými rohy nebo půlkruhem. Arbes je popisuje takto neurčitě: *„a na jih bylo viděti stráž vršiny, na které nalézá se židovský hřbitůvek, jehož bílé kameny v lesku měsíce podobaly se zdáli zkamenělému stádu stříbrných ovčí.“* (Svatý Xaverius, s. 74), konkrétnější není ani Mácha: *„Porůznu na této rovince vyhlíželo z polou uschlého drnu šest hrobových kamenů, obyčejných na hrobech hebrajských; a tři mladé stromky se kolíbaly v dlouhém stínu po truchlivé půdě.“* (Cikáni, s. 208)

Jinak vypadá označení hrobů mimo hřbitov, typická je v tomto směru Arbesova povídka Idyla a drama, v níž mrtví milenci byli pochováni spolu *„pod dubem, který měl sloužiti za pomník“* (s. 423), vidíme tedy, že příroda sama mrtvým vztyčuje pomník.

⁷⁶ Jedná se však o anachronismus, děj románu je situován do rudolfínské Prahy, zatímco funerální výzdoba je typická právě pro 19. století.

3.3 MÁRNICE

Hřbitovy většinou mívaly vlastní kapli, která sloužila výlučně kultu mrtvých a která bývala zasvěcována sv. Michaelovi. K přechovávání mrtvol, már a kostí byly od konce 14. století zřizovány carnaria a márnice (kostnice). Do márnice se schovala dívka z Erbenových Svatebních košil před svým mrtvým milencem, bylo to: „*Stavení skrovné, bez oken, / měsíc lištami šeřil jen; / stavení pevné jako klec, a v něm na prkně – umrlec.*“ (s. 37) Divá Bára byla naopak do márnice za trest zavřena, musela tu strávit noc, která ji měla zkrotit. Prostor márnice je popsán takto: „*Otevřeli malou komoru, kde kosti a máry složené byly, přáli jí »Pánbůh tě tu opatruj« a odešli domů. – Z komory bylo malé okénko s dlaně, kterým bylo vidět do údolí a na les.*“ (Němcová, Divá Bára, s. 64) Žena z Gallašovy povídky Klára Sládečková, obyvatelka krchova po 15 let si naopak dobrovolně vybrala márnici za svůj nový domov.

3.4 ROZHÁZENÉ KOSTI

Znesvěcení hrobu bylo vždy považováno za jeden z nejhanebnějších činů. Duše je totiž v lidové víře stále symbolicky spjata s tělesnými ostatky.⁷⁷ Přesto bylo běžnou praxí vykopávání starých hrobů a přesouvání kostí do kostnic apod., to však bylo zdůvodňováno tak, že se nejedná o znesvěcení, protože těla při těchto manipulacích neopouštěla areál kostela nebo hřbitova, tedy posvěcenou půdu (Ariès, I., s. 51). Až do 17. století se vykopané kosti povalovaly na zemi, promíchané s kamením a štěrkem. Později začaly být uklíženy, umně uspořádávány a vystavovány v carnariích nad ochozy nebo v přilehlých kapličkách (Ariès, I., s. 81). Rozházené kosti z vykopaného hrobu tedy nebyly na hřbitovech ničím zvláštním. Jako motiv byly oblíbeným obrazem v barokní literatuře jakožto symbol naprosté marnosti. Znovu se s ním setkáváme u Erbena v Záhořově loži: „*Nic se mne neptej! Ohledni se v houští / s obé strany cesty; zeptej se těch kostí, / ježto tu leží práchnivějice; / zeptej se těch černých, nevlídných hostí, / ježto tu krákají obletující: / ti*

⁷⁷ Patrně zde sehrává roli víra v posvátnost ostatků světců (Navrátilová, s. 167).

mnoho viděli – ti vědí více.“ (s. 71 – 2), později u Nerudy v povídce U tří lilií:⁷⁸ „*Chvilkami hleděl jsem otevřeným oknem do temné zahrádky. Někdy, když šlehnul jasnější blesk, viděl jsem u zahradní zdi a na konci arkád bílé hromady lidských kostí. Bývalť zde druhdy hřbitůvek a právě tento týden vykopali z něho kostry, aby je převezli jinam. Půda byla ještě rozryta, hroby otevřeny.*“ (s. 152) nebo u Hála: „*V jednom koutě hřbitova leželo narovnaných něco kostí.*“ (Na vejminku, s. 212) V Kalinově baladě Hadrnice chce zoufalá matka živit své děti prodejem kostí a hadrů, které v noci vyhrabe na hřbitovech; mrtví si však pro ztracené části těl dojdou a matka zemře.

Často se motiv rozházených kostí vyskytuje také u Arbese, jej však spíše než literární tradice inspirovala skutečná událost. Arbes měl sestru Marii, provdanou Novopackou. Žena zemřela v roce 1870 na zápal plic a byla pohřbena na Malostranském hřbitově v Košířích. Asi v roce 1879 byla vykopána.⁷⁹ Tato událost Arbese nepochybně velice silně citově zasáhla. Ještě téhož roku napsal romaneto Etiopská lilie, v němž nechal hlavního hrdinu – lékárníka Huga – nalézt vykopaný hrob jeho matky. K děsivému motivu se pak vrátil ještě o rok později v povídkách Pro hrstku kostí a V okamžicích trpkosti.

4. PODOBY HROBŮ V LITERATUŘE

Podívejme se nyní na některé typy hrobů, které se objevují v epice 19. století (hrob milenců a hrob rodičů) a na zvláštní místa pohřbu (hromadný hrob, pohřeb mimo hřbitov).

⁷⁸ Opozici k této Nerudově povídce o bezcitné dívce, která se vrátí tančit na ples, i když jí právě zemřela matka, tvoří Arbesova povídka Od rakve k tanci (1880), v níž sestra uloží do rakvičky právě zesnulého bratříčka, přesto m u s í jít večer tančit do divadla, aby měla z čeho žít...

⁷⁹ Tvrdí to alespoň Karel Polák v poznámkách k vydání Etiopské lilie a odvolává se přitom na svědectví Lea Novopackého. Důvod ani žádné detaily vykopání Polák neuvádí.

4.1 HROMADNÝ HROB

Hromadné hroby se začaly používat v době velkých epidemií, kdy nebyl čas vykopávat samostatné hroby. Od 15. století sloužily k obvyklému pohřbívání chudých. Mrtvá těla bývala ukládána do velkých jam a zasypávána trochou hlíny. V anonymních hromadných hrobech končili i řadoví vojáci, např. padlí z revoluce 1848: „*Tam kde nedaleko kláštera na Slovanech stojí kamenný kříž, tam odpočívá navěky v hrobě s jinými bojovníky, kteří na barikádách padli.*“ (Jirásek, Filozofská historie, s. 324) K padlým vojákům jsou přirovnávány i mrtvé šumavské lesy: „*bělaly se jako mrtvolky padlých na poli bitvy vojnů, a kdo je viděl dříve a nyní, bylo mu do pláče.*“ (Klostermann, V ráji šumavském, s. 84) V Arbesově povídce Z doby náboženské nesnášenlivosti byli protestanti zmasakrováni katolíky „*uloženi všichni do jedné jámy na louce Hořanských*“ (s. 24).

4.2 POHŘEB MIMO HŘBITOV

Z pohřbu na křesťanském hřbitově byli vyloučeni nepokřtění a ti, kdo byli vyloučeni ze společenství církve (heretici, lidé v klatbě). Na hřbitově tradičně nesměli být pohřbeni tzv. nečistí mrtví: sebevrazi,⁸⁰ zločinci⁸¹ a zavraždění,⁸² dále tuláci a cizinci, osoby tělesně a duševně postižené a lidé vyvržení na okraj společnosti pro způsob své práce (kati, rasové, ve středověku také pastýři) (Navrátilová, s. 317).

Mimo hřbitov samozřejmě mohli být pohřbeni ti, kdo si to z nějakého důvodu přáli, např. dívka z Erbenovy balady Lilie (s. 101) sama žádá:

⁸⁰ Viz zde část I., kap. 4.2 Sebevražda.

⁸¹ Např. „*Z nás oběšenec každý člen, / ze spolku mrtvých vyloučen; / a nesvěcený náš je hrob / a bez kříže a bez ozdob.*“ (Hálek, Alfred, s. 45)

⁸² Např. Pytlák z Hálkovy povídky Na statku a v chaloupce byl svým synem Jírou pohřben v lese na místě, kde zemřel, a v jámě, kterou sám částečně vykopal: „*Hrob ten byl samá zeleň a ze samých lesních bylin a květů. Jíra brával s sebou i kudlu, a tu již sestavil kolem hrobu zábradlí vyřezávané, že na něm bylo viděti vše, co otec zaživa miloval: v hlavách pušku, kolem zvěř, zajíce, srnčí, ptáky. Byl to pravý hrob pytlákův, zábradlí bylo jeho nápisem. Jeho jméno tam nebylo; avšak pytlák jména neměl aneb nebylo známo.*“ (s. 115)

„Nedávejte mne ve vsi na hřbitov,
tam bývá nářek sirotek a vdov,
tam slzí hořkých mnoho plynulo:
srdéčko mé by hořem hynulo.

Pochovejte mne v podzelený les
tam na mém hrobě kvěsti bude vřes;
ptáčkové mi tam budou zpívati:
srdéčko moje bude plesati.“

Caspar David Friedrich: Zasněžený hřbitov Cloister, 1817-19

Podobně umírající Frantina naléhá na svého přítele: „*Když bude všemu konec, pak mne nedej na hřbitov pochovat.*“

„*Cože?*“ *zdešil jsem se, »vy nechcete ležet ve svěcené zemi?*“

„*Tam, kde on leží, pro mne je země posvěcená,*“ *vážně pronesla a při tom k Čihadníku mi ukázala.*“ (Světlá, *Frantina*, s. 124 – 5).

Velice bizarní je v tomto směru Arbesovo romaneto *Sivooký démon* – matka se nedokázala vzdát svého mrtvého dítěte, na košířském hřbitově proto nechala pochovat voskovou figurínu. Mrtvolku pohřbila ve skleněné rakvi na dno horského jezera. Do skleněné rakve, z níž byl vysát vzduch, pak byla uložena sama poté, co podlehla zranění, které jí nešťastnou náhodou způsobil její „manžel“ při pronásledování vlastizrádce. „*Šli jsme do zpustlého parku a zanedlouho octli jsme se na místě několika olšemi obklopeném – před hrobkou. Strýc otevřel a po několika schůdkách sešli jsme dovnitř. Hrobka byla na pohled prázdná. Však strýc zvednul velkou kamennou desku uprostřed hrobky, a paprsky k západu se chýlícího slunce, jež v tu dobu přímo vnikaly do hrobky, ozářily vnitřek. Nahlednuv pozorněji spatřil jsem v rakvi se skleněným víkem Regíninu mrtvolu. Byla neporušena.*“ (Arbes, s. 127) Tělo by ve vakuu neporušené zůstalo, ale kamenná deska skleněnou rakev rozbila. Regína se rozpadla v prach, neboť nemá cenu vzpírat se neúprosnému „prach jsi a v prach se obrátíš“.

4.3 HROB MILENCŮ

Nešťastní milenci mohou spočinout vedle sebe bohužel často až v chladném hrobě.⁸³ Tak je tomu např. v Hálkově povídce Kovářovic Kačenka – rodiče kvůli majetku zabránili Vojtěchovi a Kačence ve sňatku, oba milenci brzy zemřeli žalem, jejich rodiče se spolu usmířili teprve nad jejich hrobem. Před takovým osudem varuje svou matku hrdina povídky Lesní panna a volá: „*Což mně lesní panny ani v hrobě nepřeješ?*« (...) *»Nech mi ji přece; vždyť do té jámy nikdo nevidí, nikdo nezví, že tam objímám nevěstu v kytlici!«* (Světlá, s. 19 – 20)

V jednom hrobě (většinou mimo hřbitov) jsou pochováni i milenci, kteří společně zahynuli, např. milenci, kteří byli povražděni nevyslyšeným sokem cestou na svatbu (Němcová, Babička), nebo dva přátelé a jedna dívka,⁸⁴ jež pohřbila lavina (Rettigová, Láska a přátelství). Spolu jsou v lese pohřbeni nešťastní sebevrazi, Anežka a její milenec (Světlá, O krejčíkově Anežce); Frantina je pohřbena v jeskyni v lese po boku svého zabitého milého (Světlá, Frantina) v duchu přání: „*Kde ty zemřeš, tam chci i já býti pochována.*“ (Světlá, Přišla do rozumu, s. 254)

Oblíbeným literárním motivem je hledání hrobu mrtvého milého nebo milé, např. ubohá Bělička hledá hrob svého zabitého milence Hynka, přitom umrzne, havrani ji pohřbí a vysázejí na její rov konvalinky (Třebízský, Pan David Boryně na Roztokách)...

V popisech hrobů milenců se nachází často pojetí hrobu-lože. Milenci si spí v náručí, tulí se k sobě: „*Odpočívají tam tiší, smířliví lidé, jižto se přítulně k sobě tlačí a přátelsky sléhají se jeden k druhému.*“ (Kolár, Pekla zplozenci, s. 142) nebo: „*Vedle sebe sladce spáti budeme sen věčnosti, a až*

⁸³ Např. v monografiích B. Bolzana je připomínáno, že uzavřel s manželem své osudové přítelkyně A. Hoffmannové po její smrti (1842) zvláštní dohodu: kdo z nich dvou, Hoffmann nebo Bolzano, dříve zemře, ten bude mít právo po smrti ležet vedle Anny, druhý na nejbližším volném místě hřbitova. Ačkoli první zemřel Bolzano (1848), příbuzní se podle ustanovení dohody nezachovali. (Na okraj: Bolzano napsal pro A.Hoffmannovou originální útěšný spisek Athanasia, kde dokazuje, že smrt vlastně „neexistuje“, resp. je jen přeorganizováním „duší“.)

⁸⁴ Oba ji milují, ale chtějí ustoupit jeden druhému, ona sama se nemůže ani pro jednoho z nich rozhodnout. Když se spolu přijdou naposledy rozloučit, společně umírají. Její otec na tom místě nechá postavit kostelík, tráví tu mnoho času, až tu také on sám nakonec zemře a je tu pohřben.

tělo naše se rozpadne a popel srdcí našich se smísí, tož pak z něho vznikne a vyroste krásný silný strom, prorazí to kříšťálové nad námi klenutí, nad skálou až k nebi se povznese a všichni všudy slavíci ihned do jeho větví se přestěhují, neb to bude strom lásky.» (Světlá, Frantina, s. 124 – 5). Takové spojení lásky (i té erotické) a smrti datuje Ariès asi do 17. století. Hřbitov jako místo „milování“ lze nalézt též u Jana z Hvězdy: *„Měsíc tancuje svými stříbrnými paprsky nad pahrbkovitými rovami, líbá se s trávníkem svěžím, s růžemi, kvetoucími okolo zdí, a s lebkami i s hnáty v pusté kostnici – a k tomu jeho mlkávání vítězně tluče slavík v nízkém křoví.“* (Mastičkář, s. 120)

4.4 HROB RODIČŮ

Přístup k hrobu rodičů odráží vztah dětí k nim. Byl-li otec nebo matka za života především autoritou, pak i jeho nebo její hrob může mít funkci morálního apelu, který je potomkům stále připomínán⁸⁵, u Světlé si např. matka vynucuje obrazem hrobu otce synovu poslušnost (Frantina, Vesnický román), obdobně otec Dorotky v povídce Lamač a jeho dítě rozhořčeně volá: *„Nemohu dopustit, abys zneuctila hrob matčin podávajíc nad ním zhoubcům jejím ruky“* (Světlá, s. 177), podle něj Dorotka, která se zamilovala do Vilíka, jehož matka kdysi způsobila smrt její matky, *„bláto kydá na hrob matčin“* (tamtéž, s. 177).

Byl-li rodič hlavně blízkou, milovanou osobou, pak je jeho hrob cílem procházek a místem vzpomínek (např. Erben - Kytice, Arbes - Etiopská lilie, Jirásek - Filozofská historie aj.), stává se vpravdě posvátným místem (např. lesní hrob Jírova otce⁸⁶ v Hálkově povídce Na statku a v chaloupce).

Láska a obdiv k rodiči-vzoru může být důvodem, proč mu chce být potomek nablízku i po smrti, a nechá se proto pohřbít blízko jeho hrobu či dokonce přímo do něj (např. oběšený Bohuš v Třebízského povídce Dcera pana purkrabího).

⁸⁵ Např. Jirásek: *„Slavní otcové, předkové naši, které vražedlná cizincův a vlasti naší zhoubcův ruka do hrobek sklátila, vám přísahám ve jménu svých spolubratrů, že skutkem dokážeme, že věrní jsme synové vaši, že práva českému národu nově vydobytá statně a věrně hájiti budeme, že jazyk a zvyky své ctíti a národnost i chrabrou pravici, kdyby toho bylo třeba, zastávati chceme!“* (Filozofská historie, s. 316)

⁸⁶ Nedaleko byl pohřben i jeho věrný pes - narozdíl od zlé selky, která skončila na oficiálním hřbitově.

5. BYTOSTI SPJATÉ SE HŘBITOVEM

Vedle duchů, oživlých a převtělených mrtvých, o nichž jsem již hovořila, je třeba se zmínit o dalších dvou bytostech spjatých těsně s prostorem hřbitova. První z nich je Smrtka. Stále mluvím o smrti, ale ještě jsem neřekla, jak vlastně vypadá ta, která si pro nás přichází a odvádí nás z tohoto světa. Druhou postavou je hrobník.

5.1 SMRTKA

Smrt byla chápána jako boží posel, který koná jeho vůli. („*V ten podvečer Bůh zavolal k sobě Smrt' a řekl jí: »Kmotra, abyste mi dnes večer přivedla Jožífka, chci s ním dnes stolovati.*“ “ Holeček, Naši, s. 108) Později byla ztotožněna s přírodními silami.

Rozšířená je představa smrti jako stínu, který člověka zadává, nebo jako personifikované bytosti. „Všem Slovanům byla vlastní představa smrti jako ženské bytosti, zahalené v bílém oděvu nebo plachtě, které odpovídaly i názvy smrti v ženském rodě (Smrtka, kmotřička Smrt).“ (Navrátilová, s. 172) U Nebeského nacházíme sugestivní popis personifikovaného moru⁸⁷ v podobě smrti-ženy: „*Bledá to a strašidelná žena, / velikánská, vínkem ověněná, / od skrání jenž ohnivě jí plane, / v rouchu bílém, černě opásána; / šátek krvavý jí v ruce vlaje. / Snad ji znáte – je to morní panna! / Po bařinách, stráních, lesích hustých / chodí ona, po hřbitovech pustých; / tam si ráda na kostnice sedá, / ohlíží se, oběti své hledá.*“ (Protichůdci, s. 25)

Smrt v pozdně středověkých tzv. tancích smrti bývala zobrazována jako kostlivec, který je občas potažen z větší či menší části kůží a masem; často je nahý, občas má bederní roušku nebo přehoz přes ramena; dolní část těla bývá neoděná, ohanbí případně zakrývá ropucha. Břicho bývá rozříznuto; v břiše a očních důlcích a na kostech se svíjejí hadi – připomínají tak pokušení v ráji a interpretují smrt jako odplatu za hřích (Ohler, s. 323): „*a v hnátech červů žravý kvas, / a v lebce žáby, v oudech mráz*“ (Hálek, Alfred, s. 43).

⁸⁷ Obraz morní panny, personifikace moru, má Nebeský patrně od Mickiewiczze.

Smrt bývala též zpodobována jako tanečník, umírání pak jako tanec smrti.⁸⁸ Smrt také hrála na hudební nástroj.⁸⁹ Toto pojetí smrti představuje převrácení řádu, protože tanec byl všeobecně považován za hru, výraz lásky a radosti ze života a životních požitků (Ohler, s. 324).

V barokních textech bývala smrt přirovnávána i k rybáři, sekáči⁹⁰ či hráči v kuželky (Sládek, s. 23). Dále mohla mít podobu jezdce nebo střelce.

V pohádkách a pověstech měla smrt schopnost dostat se všude, často se zjevovala tomu, kdo měl zemřít, a dokázala měnit svou podobu, vystupovala např. jako stařena, žebrák, mladý muž či nevěsta (Navrátilová, s. 172). Takové pojetí smrti nalézáme však nejen v pohádkách, ale např. i u Holečka – když si přišla smrt pro Jožífka, přestrojila se za jeho dávnou lásku Bětušku, připomněla mu tak chvíle, kdy byl v životě nejšťastnější, pak *„Obrátila se k němu, jako by kapr sebou mrskl, dala mu přivoněti kytky, a Jožífka, jakmile její vůni do sebe vssál, počala jímati sladká dřímota. Jen ještě cítil, jak se Bětuška k němu tiskne, jak mu klade ruce kolem krku a dává mu prudké, náruživé políbení. V tom okamžiku zhasl Jožífkův kahánek.“* (Naši, s. 113) V Nebeského Protichůdcích se smrt proměnila v dítě, které si druhý jezdec vzal k sobě na koně, a krajem pak uháněla smrt-jezdec. Jako dítě se objevila smrt i v Nerudově Baladě dětské.

Někde se objevuje též pár, Smrťák a Smrtka. Jsou i případy, kdy se smrt dělí na více bytostí (Navrátilová, s. 172). Zajímavý příklad nalézáme opět u Holečka, kde vystupuje kmotra Smrt a její dvě dcery, které měly rozdílný vzhled, praktiky i „klientelu“: *„Mladší dcera kmotřina ochotně vstala, aby se vydala na cestu. Byla to osoba veliká a silná, že chlapa takového není; hnáty její byly jako železné, svaly na nich jako provazové, v tváři byla modrá, jako by ji škrtili, očima strašně koulela, pramenové vlasů byli lité zmije, prsty*

⁸⁸ Často se objevuje vidina reje umrlců, kteří lákají živé do svého kruhu a utancují je k smrti, např. v Goethově skladbě Totentanz nebo v Čelakovského baladě Toman a lesní panna (Grund, s. 202). Rej duchů, kteří chtějí roztrhat živého, je i v Hálkově Alfredovi: *„Jen bruste zub – krev pokane / a pastva nám se dostane; / a trhej každý podle sil, / co ulovíš, máš za podíl – / a na živého – skok a –“* (s. 55) Mladíka zachrání kohoutí kokrhání.

⁸⁹ Smrt-hudce můžeme vidět v Hálkově baladě Javorové housle – mladík hraje své milé, která ho opustila, na svatbě a dívka přítomně umírá. Hudební motiv je též v Hálkově Alfredovi: *„Nám hudbou hnátú ladný chřest, / a lebky drkot taktem jest.“* (s. 42)

⁹⁰ *„Umřela, ach umřela / panenská lilie! / Vykvětla, jak by zalívána rosou, / uvadla, jak by podsečena kosou – / ubohá Marie!“* (Erben, Štědrý večer, s. 61), též Hálek: *„však kosy řez tu smělost zvrh“* (Alfred, s. 39).

jako háky. I začala se ohlížeti po stěně, kde na hřebech pověšeny a na policích složeny byly její nástroje: meče, dýky i palice, oprátky, rozmanité jedy a léky v lahvičkách i krabičkách, a na lávce seděly děvky její: Pakostnice, Hlíza, Zimice, Úplavice, Rakovina, Souchotina, Úbyť, Vodnatelnost, Osutina. Také tam byla almara, v níž bylo dvojí přestrojení: za lékaře a kněze. »Ne, holka,« odpověděla Smrt-kmotra mladší dceři Smrt-holce; »ty jsi pro veliké pány, papeže a kardinály, pro císaře a krále, pro knížata a jiné velmože, pro vladaře i bohaté i pro všecy, kdo puzeni jsou bažností slávy, moci a požitkův. Ale Jožífek nikým takovým není. Jožífka musí k Bohu odvésti tvoje starší sestra, jež má za úlohu doprovázeti k trůnu božímú mučedníky a pracovníky, vdovy a sirotky, hrdiny myšlenky, mravnosti a lidskosti.« (...) Starší její dcera přišla. Nepřišla, ale přiletěla, krásná a bílá, na perutech andělských. Pomocníci její, družina andělů, ji obklopili.« (Naši, s. 108 – 9)

Typickými atributy Smrtky byly kosa nebo srp, meč, luk, přesýpací hodiny, hrobníkova lopata apod. Rozšířená byla též představa, že při narození dítěte mu Smrt rozžehne svíci,⁹¹ jež každému odměruje jeho věk; když dohoří, musí člověk zemřít (Navrátilová, s. 177), odtud pak přirovnání: „*Tiše šli ze světa, jako by svíčku zahasil.*“ (Němcová, Babička, s. 105), „*Plamínek života jejího zhasl, jako zhasíná pomalu dohořívající kahánek, v němž palivo vše stráveno.*“ (tamtéž, s. 266) nebo „*asi před hodinou byl náš hospodář zhasl, jako když sfoukne svíčku.*“ (Světlá, Frantina, s. 51)

5.2 HROBNÍK

Ke hřbitovu neodmyslitelně patří i postava hrobníka. V typologii Hodrové je to typická „postava s tajemstvím“, která symbolizuje hřbitov jako „místo s tajemstvím“. Hrobník byl jiný než jeho okolí a přístup ostatních k němu byl většinou dvojaký, býval považován za rituálně nečistého podobně jako třeba kat a lidé se jej štilili kvůli jeho styku s mrtvými. Již pouhé vyslovení jeho jména vzbuzovalo v některých odpor, protože jim evokovalo smrt:

„*A ten jest?» otázal se mastičkář.*

⁹¹ Svíce má mnoho významů. Je symbolem trvání i pomíjivosti života. Světlo zároveň odkazuje k životu věčnému. Má mít moc zahánět zlé duchy od mrtvého atd.

»Hrobník,« odpověděl plebán.

Lidka se zachvěla a také mastičkář jaksí nespokojeně podmračil tváře.

»Jak vás to pouhé jméno poděsilo!« usmíval se kněz. »A přece dnes nebo zítra – jednou upadneme všichni do jeho rukou!« (z Hvězdy, Mastičkář, s. 111)

Na druhou stranu jej však lidé i obdivovali kvůli jeho odvaze. Názorně to vidíme např. u Háلكa, kde „*musí být hrobníkem silák, aby snesl klidně všechno to: vyčnívání křížů přes zeď, drkotání plechového Krista na rudém kříži, poletování netopýra, pustotu kostnice a podobné věci*“ (Na vejminku, s. 205). Tento hrobník je silný a nebojácný. Tytéž atributy přisuzuje hrobníkovi Světlá: „*muž to sice byl již v letech, ale přitom zmužilý a neohrožený, jak to pře jeho řemesle být musí, přitom tuze nábožný.*“ (Frantina, s. 20) Zatímco Háلكova hrobníka si sousedé váží a prokazují mu důvěru (např. mu svěrují peníze), v povídce Námluvy od Světlé je hrobník opomíjený, chudý a kvůli svému povolání i na okraj společnosti odsunutý muž: „*Nemůže si otec Havla dosti vynachválit a často se o tom s trpkostí zmiňuje, že se ostatní sousedé ani nehnou, když vidí, že to přichází do dveří jen hrobník.*“ (s. 192) Také hrobník v již citovaném Mastičkáři Jana z Hvězdy stojí na okraji, sousedé ho považují za blázna a trochu se jej bojí, protože věří, že „*má-li kdo z osady umřít, vždy několik dní před tím bývá slyšet zpěv hrobníkův (...), proto mu také přezdíli Sejček*“ (s. 113). Nebyl vždy hrobníkem, stal se jím, až když zemřela jeho milenka. Její pohřeb byl jeho první prací... Z nešťastné lásky se stal hrobníkem také Sabinův hrdina⁹² a obdobně jako hrobník v Mastičkáři byl i on považován za podivína, kterému je lepší se vyhnout, navíc vzbuzoval podezření též tím, že byl „*zde cizincem, žádný neví, odkud přišel, a takových zvláštností do sebe má, že za tak mnohá léta jeho tu přebývání nikdo je vyzkoumal. Takovému člověku nelze důvěřovati, neboť kdož prohlíží tajemné oučely jeho?*“ (Hrobník, s. 22)

Hrobník neměl na starosti pouze pohřbívání zesnulých, ale i péči o hřbitov a jeho údržbu; někteří zacházeli ještě dále, např. hrobník z Mastičkáře mrtvým zpíval a Háلكova Bartoše „*nejednou viděli plakati,*

⁹² Smutný přijme místo hrobníka po zesnulém otci své ženy, aby mohl být nablízku své staré lásce Alžbětě, kterou poslala rodina do kláštera. Hrabě Věnceslav pak svede jeho ženu Márinku. Hrobník se rozhodne pomstít a hraběte zabije. Dále pak žije na hřbitově a vychovává tu Márinčinu dceru. Při pohřbu Alžběty se zhroutí a od té doby se jeví jako šílený. Jeho tělo nakonec najdou v rybníce.

když kopal hrob, a nejednou ho slyšeli míti kázání nad otevřeným hrobem. Nejednou viděli ho sedícího na hrobě, an s nebožtíkem rozmlouval. Ale ne snad jen s tím a oným, nýbrž se všemi, které znal – navštěvoval je popořádku, aneb po kterém se mu právě zastesklo“ (Na vejminku, s. 209). Hřbitov byl vlastně taková hrobníková zahrádka, protože tam většinou nejen pracoval, ale i bydlel: „Hrobník dokopával hrob, a když vykonal práci svou, odhodiv rýč a motyku pohlížel smutně k zacházejícímu slunci. Oči jeho vlhly a slza se prodrala zasmutnělým zrakem, jako krůpěj rosná mlhovou nocí se probírá. Klára zatím polívajíc hroby čerstvou vodou obživovala kvítky.“ (Sabina, Hrobník, s. 48)

6. KONCEPCE HŘBITOVA: HŘBITOV-BYTOST

Ideu hřbitova-bytosti nacházíme pouze okrajově. Podle Hodrové se „místo personifikuje v symbolické postavě (ghetto ožívá v postavě Golema)“ (1994, s. 11). S hřbitovem je sice spjata postava hrobníka, mezi ním a hřbitovem je však vztah profese-typické místo výkonu (podobně jako např. učitel-škola, lékař-nemocnice), nechápu jej jako bytost, již by se hřbitov oživoval. To by možná platilo spíše o přízracích duchů, ale s těmi se lze setkat i jinde než na hřbitově.

Hřbitov-bytost vystupuje v Hálkově popisu, prostor hřbitova ožívá díky užití sloves smyslového vnímání, místu je tak přisuzována schopnost mluvit a vidět: „Čtyry vysoké zdi, do čtverhranu vystavené, obílené, zdaleka o tom **mluvily**, že jsou zdmi hřbitovními; vysoký, uprostřed těch zdí pnoucí se kříž rudě natřený s plechovým Kristem to **dotvrzoval**; několik menších křížů, které jen tak podle zdi vrcholem svým do okolí **vykukovaly**, rovněž to **dosvědčovalo**.“ (s. 204) „Jenom hřbitov k němu **mluvil**. Byla to řeč jako nějakého obra; Franěk sotva rozuměl několika slovům, a byl jen naplněn jakousi hrůzou, která mu smáčkla srdce i hrdlo.“ (Na vejminku, s. 211, tučně Ž. P.) Nutno však poznamenat, že jde o dojmy malého chlapce a že dětské obraznosti je vlastní personifikace neživých věcí.

ZÁVĚR

V české epice nacházíme nejrůznější přístupy autorů ke smrti, odrážejí tak onu mozaikovitost názorů člověka 19. století, navíc se v nich mísí prvky kulturně sociální s prvky předchozí literární tradice, přitom jde, jak jsme si ukázali, o vlivy pocházející z různých historických období.

Hřbitov bývá označován jako zahrada mrtvých, svaté pole, místo posledního odpočinku, příbytek věčnosti... Tato pojmenování v sobě skrývají některé z možných přístupů k prostoru hřbitova, popř. hrobu. V epice se setkáváme s koncepcí hřbitova jako zahrady či pole, dále se hřbitovem-labyrintem a (okrajově) hřbitovem-bytostí, hrob bývá přirovnáván k lůnu, loži či příbytku.

V zásadě můžeme vyzorovat tři základní situace, kde a za jakých okolností se v české epice objevuje prostor hřbitova: hřbitov vytváří hlavní kulisu děje, vrací se jako leitmotiv nebo se vyskytne v ději pouze jednou, vždy však na místě výrazně exponovaném. Na umístění v rámci textu pak závisí funkce, kterou prostor hřbitova plní.

BIBLIOGRAFIE**CITOVANÉ PRAMENY**

- ❖ ARBES, Jakub. *Ethiopská lilie*. Praha: Melantrich, 1940. 248 s.
- ❖ ARBES, Jakub. Idyla a drama. In *Elegie a idyly*. Praha: Odeon, 1967. Dílo Jakuba Arbesa. Sv. 33. s. 399 – 437
- ❖ ARBES, Jakub. Isabela z Parmy. In *Elegie a idyly*. Praha: Odeon, 1967. Dílo Jakuba Arbesa. Sv. 33. s. 334 – 341
- ❖ ARBES, Jakub. Newtonův mozek. In *Romaneta*. Praha: Československý spisovatel, 1975. Ilustr. Fr. Tichý. Edice Slunovrat. s. 285 - 385
- ❖ ARBES, Jakub. O Dušičkách. In *Elegie a idyly*. Praha: Odeon, 1967. Dílo Jakuba Arbesa. Sv. 33. s. 172 – 178
- ❖ ARBES, Jakub. Od rakve k tanci. In *Elegie a idyly*. Praha: Odeon, 1967. Dílo Jakuba Arbesa. Sv. 33. s. 163 – 168
- ❖ ARBES, Jakub. Po pohřbu. In *Elegie života II*. Praha: J. Otto, 1926. Sebrané spisy XXXIII. s. 169 - 180
- ❖ ARBES, Jakub. Pro hrstku kostí. In *Elegie a idyly*. Praha: Odeon, 1967. Dílo Jakuba Arbesa. Sv. 33. s. 178 – 191
- ❖ ARBES, Jakub. Sestra mstitelka. In *Elegie a idyly*. Praha: Odeon, 1967. Dílo Jakuba Arbesa. Sv. 33. s. 210 – 214
- ❖ ARBES, Jakub. Sivooký démon. In *Osudy žen*. Praha: Československý spisovatel, 1988. s. 7 – 129
- ❖ ARBES, Jakub. Svatý Xaverius. In *Romaneta*. Praha: Československý spisovatel, 1975. Ilustr. Fr. Tichý. Edice Slunovrat. s. 9 - 109
- ❖ ARBES, Jakub. Ukřížovaná. In *Romaneta*. Praha: Československý spisovatel, 1975. Ilustr.. Fr. Tichý. Edice Slunovrat. s. 111 – 284
- ❖ ARBES, Jakub. V okamžicích trpkosti. In *Elegie a idyly*. Praha: Odeon, 1967. Dílo Jakuba Arbesa. Sv. 33. s. 533 – 541
- ❖ ARBES, Jakub. Z doby náboženské nesnášenlivosti. In *Elegie a idyly*. Praha: Odeon, 1967. Dílo Jakuba Arbesa. Sv. 33. s. 319 – 327
- ❖ ARBES, Jakub. Zázračná Madona. In *Osudy žen*. Praha: Československý spisovatel, 1988. s. 130 - 249

- ❖ BAAR, Jindřich Šimon. *Paní komisarka. Chodský obrázek z doby předbřeznové*. Praha: Nákl. podniků tiskařských a vydavatelských, 1924. 461 s.
- ❖ ERBEN, Karel Jaromír. *Kytice*. Praha: SNKLHU, 1956. 174 s.
- ❖ GALLAŠ, Josef Heřman Agapit. Klára Sládečková, obyvatelka krchova po 15 let. In *Romantické povídky*. Praha: Evropský literární klub, 1941. s. 49 až 58
- ❖ GALLAŠ, Josef Heřman Agapit. *Mé žalosti a mé bolesti*. Hranice: Tichý typ, 2006. 107 s.
- ❖ HÁLEK, Vítězslav. *Alfred*. Praha: Otto, 1905. 67 s.
- ❖ HÁLEK, Vítězslav. *Balady a romance*. In Verše a próza. Výbor z díla. Praha: Fr. Borový, 1945. s. 27 - 57
- ❖ HÁLEK, Vítězslav. Kovářovic Kačenka. In *Povídky*. Praha: Odeon, 1968. Ilustr. J. Lukavský. s. 27 - 46
- ❖ HÁLEK, Vítězslav. Muzikantská Liduška. In *Povídky*. Praha: Odeon, 1968. Ilustr. J. Lukavský. s. 47 - 77
- ❖ HÁLEK, Vítězslav. Na statku a v chaloupce. In *Povídky*. Praha: Odeon, 1968. Ilustr. J. Lukavský. s. 78 - 163
- ❖ HÁLEK, Vítězslav. Na vejminku. In *Povídky*. Praha: Odeon, 1968. Ilustr. J. Lukavský. s. 195 - 299
- ❖ HÁLEK, Vítězslav. Poldík rumař. In *Povídky*. Praha: Odeon, 1968. Ilustr. J. Lukavský. s. 164 - 194
- ❖ HÁLEK, Vítězslav. Student Kvoch. In *Povídky*. Praha: Odeon, 1968. Ilustr. J. Lukavský. s. 300 - 333
- ❖ HOLEČEK, Josef. *Naši I. Jak u nás žijou a umírají*. Praha: Fr. Topič, 1910. 318 s.
- ❖ z HVĚZDY, Jan. *Mastičkář*. Praha: Lidová demokracie, 1957. 204 s.
- ❖ KLOSTERMANN, Karel. *V ráji šumavském*. Praha: Vilímek, 1905. 443 s.
- ❖ KOLÁR, Josef Jiří. *Pekla zplozenci*. Fantastický román. Praha: Herrmann & synové, 2002. 191 s.
- ❖ KOLÁR, Josef Jiří. *Pražský žid*. Praha: I. L. Kober, 1922. 77 s.

- ❖ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Na svém*. Ml. Boleslav: Karel Vačlena, 1924. 32 s.
- ❖ MÁCHA, Karel Hynek. Křivoklad. In *Tím světem bloudím*. Praha: Knižní klub, 1995. s. 41 - 80
- ❖ MÁCHA, Karel Hynek. Cikáni. In *Tím světem bloudím*. Praha: Knižní klub, 1995. s. 116 - 211
- ❖ MÁCHA, Karel Hynek. *Máj*. Praha: Svoboda, 1951. Světová četba, sv. 26. s. 25 - 57
- ❖ MÁCHA, Karel Hynek. Mářinka. In *Tím světem bloudím*. Praha: Knižní klub, 1995. s. 99 - 115
- ❖ MÁCHA, Karel Hynek. Pouť krkonošská. In *Tím světem bloudím*. Praha: Knižní klub, 1995. s. 85 - 94
- ❖ MÁCHA, Karel Hynek. Večer na Bezdězu. In *Tím světem bloudím*. Praha: Knižní klub, 1995. s. 95 - 98
- ❖ NEBESKÝ, Václav Bolemír. *Protichůdci*. Kroměříž: Vilém Šmidt, 1941. 47 s.
- ❖ NĚMCOVÁ, Božena. *Babička. Obrazy venkovského života*. Praha: Svoboda, 1987. 206 s.
- ❖ NĚMCOVÁ, Božena. Divá Bára. In *Divá Bára a jiné prózy*. Praha: Čs. spisovatel, 1983. s. 17 - 69
- ❖ NERUDA, Jan. *Balady a romance*. Praha: Jan Pohořelý, 1947. Edice Kotnov, sv. 3. 55 s.
- ❖ NERUDA, Jan. *Povídky malostranské*. Praha: Odeon, 1981. Ilustr. R. Kolář. 269 s.
- ❖ RAIS, Karel Václav. *Kalibův zločin*. Praha: Čs. spisovatel, 1974. 263 s.
- ❖ RAIS, Karel Václav. Konec života. In *Výminkáři*. Praha: Odeon, 1976. s. 48 až 117
- ❖ RAKOUS, Vojtěch. Prodané hroby. In *Modche a Rezi*. Praha: Petrlíč, 1992, s. 132 - 138
- ❖ RAKOUS, Vojtěch. Rezina poslední hodinka. In *Modche a Rezi*. Praha: Petrlíč, 1992, s. 50 - 59
- ❖ RETTIGOVÁ, Magdalena Dobromila. *Domácí kuchařka*. Praha: Odeon, 1986. 560 s.

- ❖ SABINA, Karel. *Hrobník*. Praha: Odeon, 1977. 177 s.
- ❖ SVĚTLÁ, Karolína. „Přišla do rozumu“. In *Povídky z Ještěda*. Praha: SNKLHU, 1956. s. 214 – 256
- ❖ SVĚTLÁ, Karolína. *Černá divizna*. Adapt. Z. Nováková. Brno: Blok, 1994. Ilustr. L. Nováková. 78 s.
- ❖ SVĚTLÁ, Karolína. *Frantina*. Praha: Melantrich, 1971. Lidová knižnice. 143 s.
- ❖ SVĚTLÁ, Karolína. Lamač a jeho dítě. In *Povídky z Ještěda*. Praha: SNKLHU, 1956. s. 121 – 186
- ❖ SVĚTLÁ, Karolína. Lesní panna. In *Povídky z Ještěda*. Praha: SNKLHU, 1956. s. 7 – 32
- ❖ SVĚTLÁ, Karolína. Námluvy. In *Povídky z Ještěda*. Praha: SNKLHU, 1956. s. 187 – 213
- ❖ SVĚTLÁ, Karolína. O krejčíkově Anežce. In *Povídky z Ještěda*. Praha: SNKLHU, 1956. s. 64 – 120
- ❖ SVĚTLÁ, Karolína. Z Ještěda. In *Povídky z Ještěda*. Praha: SNKLHU, 1956. s. 33 – 63
- ❖ TŘEBÍZSKÝ, Václav Beneš. *Povídky karlštejnského havrana*. Praha: Čs. Spisovatel, 1975. 172 s.
- ❖ ZEYER, Julis. Radúz a Mahulena. In *Deset z Národního*. Praha: Albatros, 1983. 44 s.

POUŽITÁ LITERATURA

- ❖ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I., II.* Přel. Danuše Navrátilová. Praha: Argo, 2000. 358 a 410 s.
- ❖ BARTOŠ, František. Smrť a pohřeb. Dle zvykův, názorův a pověr lidu moravského. *Obzor*, roč. 14, č. 13, s. 193 – 6
- ❖ BRAVERMANOVÁ, Milena – LUTOVSKÝ, Michal. *Hroby, hrobky a pohřebiště českých knížat a králů*. Praha: Libri, 2001. 295 s.
- ❖ DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Přel. Mai Fathi Havrdová. Praha: Volvox Globator, 2007. 187 s.

- ❖ DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*. Praha: Vyšehrad, 2007. 152 s.
- ❖ EHL, Petr - PAŘÍK, Arno – FIEDLER, Jiří. *Staré židovské hřbitovy Čech a Moravy*. Praha: Paseka, 1991. 175 s.
- ❖ *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století. Eds. Lorenzová, Helena – Petrasová, Taťána. Praha: KLP, 2001. 425 s.
- ❖ GRUND, Antonín. Renesanční Tance smrti. Příspěvek k poznání českého básnictví 16. století. *Listy filologické*, roč. 72, 1948, s. 202 – 11
- ❖ GUREVIČ, Aron. *Nebe peklo svět. Cesty k lidové kultuře středověku*. Jinočany: H&H, 1996. 524 s.
- ❖ HOŘÍNEK, Zdeněk. Tažení proti smrti. *Literární archiv*, roč. 29, 1997, s. 55 – 65
- ❖ JANKOVIČ, Milan. Sládkovy písně o posledních věcech člověka. *Slovo a smysl*, 2006, s. 208 – 219
- ❖ JIRÁT, Vojtěch. Erben čili majestát zákona. In *Portréty a studie*. Praha: Odeon, 1978. s. 132 – 148
- ❖ JIRÁT, Vojtěch. Vítězslav Hálek. In Hálek, V. *Verše a próza*. Výbor z díla. Praha: Borový, 1945. s. 7 – 22
- ❖ KOLEKTIV. *Slovník českých spisovatelů*. Praha: Libri, 2000. 743 s.
- ❖ KOVAŘÍK, Vladimír. *Literární toulky Prahou*. Praha: Albatros, 1988. 369 s.
- ❖ KOVAŘÍK, Petr. *Klíč k pražským hřbitovům*. Praha: NLN, 2001. 370 s.
- ❖ MACHO, Thomas. Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě. In ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Přel. Radka Fialová. Praha: Vyšehrad, 2003. s. 71 - 91
- ❖ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. 414 s.
- ❖ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*. Přel. Vladimír Petkevič. Jinočany: H&H, 2001. 410 s.
- ❖ SLÁDEK, Miloš. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. Jinočany: H&H, 2000. 319 s.

- ❖ ŠMAHELOVÁ, Hana. Smrt kmotřička a ošizená smrt. Podoby smrti ve starší české literatuře a ve folklórní pohádce. *Česká literatura*, 35, s. 193 až 209
- ❖ VANĚK, Václav. Strom v Erbenově Kytici. *Slovo a smysl*, 2006

EDIČNÍ POZNÁMKA

Ve všech citacích ponechávám původní pravopis. Nedoplňuji ani chybějící interpunkci. Odstraňuji pouze zjevné překlepy.

Ž. P.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

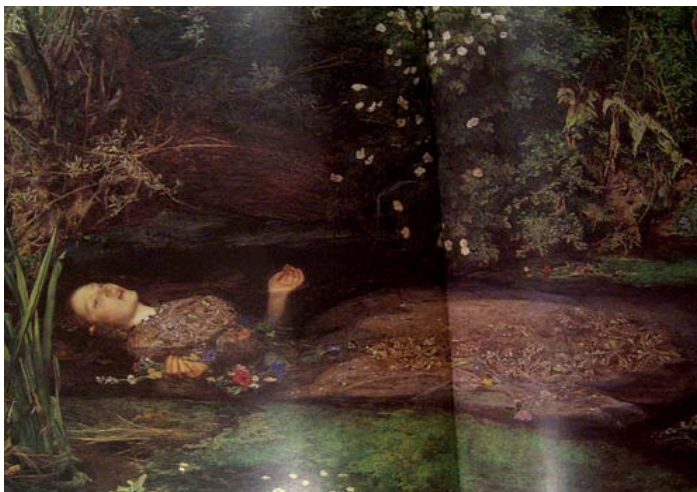
- ❖ Memento mori
- ❖ Sebevražda
- ❖ Rituál odlučovací a rituál pomezí
- ❖ Židovský hřbitov
- ❖ Smrtka

SEBEVRAŽDA

Sebevrazi, kteří na sebe vztáhli ruku v záchvatu šílenství, byli bráni církví na milost – takový byl i případ Ofélie, která se utopila z nešťastné lásky k princovi Hamletovi. Obraz Ofélie od J. E. Millise představuje vrcholnou estetizaci smrti.

John Everett Millais: Ofélie, 1852

Jiný přístup k zobrazení smrti sebevraha zvolil E. Delacroix, soustředil se na dramatický okamžik konce, kdy se zoufalá Ofélie ještě chytá větve, ale jichž je unášena proudem. Jeho obraz je plný pohybu, zatímco Millaisův je statický (i proto, že u něj je čin již dokonán).

Eugène Delacroix: Oféliina smrt, 1853

Dokonáno je i na Manetově obraze. Vidíme na něm mladého muže s prostřelenou hrudí, zhrouceného na pelesti. V ruce ještě křečovitě svírá pistoli. Na zemi se tvoří tratoliště krve... Není divu, že Manet tímto dílem pobořil útlocitnou měšťáckou společnost.

Edouard Manet: Sebevrah, 1870

RITUÁL ODLUČOVACÍ

Na tomto obraze můžeme vidět rituál odlučovací, který zahrnuje zničení předmětů, jež patřily mrtvému, usmrcení jeho manželek, jeho otroků a oblíbených zvířat, dále zákaz vyslovení jeho jména a činnosti spojené s úpravou mrtvého.

Eugène Delacroix: Aššurbanipalova smrt, 1827

RITUÁL POMEZNÍ

Pomezní rituál zahrnuje uložení do rakve, jeho vystavení, stráž u rakve, pohřební průvod, obřad, uložení do hrobu. Pro pozůstalé je pomezním rituálem zachování smutku, smuteční oděv. Pro zemřelého znamená období dočasného pobytu v očistci.

MEMENTO MORI – viz pouze tištěná verze

ŽIDOVSKÝ HŘBITOV – viz pouze tištěná verze

SMRTKA – viz pouze tištěná verze